

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Nagy Pál:

A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai

(A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal és a MTA Történettudományi Intézetének közös Műhelybeszélgetésén 1997. Január 28-án elhangzott előadás bővített változata)

Az eddigi kutatások

A magyarországi cigánykutatás a múlt század óta jelentős, gyakorta nemzetközi figyelmet felkeltő eredményeket ért el, főként az etnográfia, a szociológia, a zenetudomány és újabban az antropológia területén. A történettudomány nem tartott lépést velük, s voltak időszakok, amikor egyáltalán nem is beszélhetünk cigánykutatásról egyik tudományterületen sem.

Eltekintve a "cigánykérdésre" tapadó politikai és érzelmi attitűdöktől, a történeti alap kutatások elmaradásának okai nem a források hiányával, még csak nem is feltáratlanságukkal, vagy a forráskezelési technikák kiforratlanságával magyarázhatók, sokkal inkább a történettudomány szakmai orientáltságát és a történetiszemlélet lassú változását kell szemügyre vennünk. A cigányok történelmét, mint nem államalkotó népét, sokáig nem is tartották megírásra méltónak. A hegeli történetfilozófián nevelkedett múlt századi német történész besenyőkről írott sorai szólhatnak akár a cigányokról is: "E megvásárolható s hitszegő nép, hit és hűség nélkül tulajdonképpen történelemre se nem érdemes, se nem képes." ¹ Azokat a múltbeli eseményeket, melyeket a cigányokról fennmaradt források megőriztek, a történészek sokáig nem is tekintették történeti tényeknek. ²

A magyar történettudomány legkiválóbb képviselői nem foglalkoztak a cigányok történetének kutatásával, egyetlen kivétel Wenzel Gusztáv volt, neki szándékában állt megírni a magyarországi cigányok történetét, de vállalkozása befejezetlen maradt. Kéziratot hagyatékát sajnos a cigánykutatók többsége nem ismeri. ³ A múlt század végén, amikor a magyar cigánykutatók nyelvészeti és néprajzi eredményei világszínvonalúak voltak, a történeti kutatás botladozott, történeti adatokat kellő forráskritikai felkészültséggel nem rendelkező szerzők publikáltak. Tévedéseik szinte maradéktalanul átöröklődtek a későbbi publikációkba is, míg a kevés valóban értékes munka elfelejtődött. Schwicker 1883-ban megjelent munkáját ⁴ pl. a mai napig alig ismerik a cigányokról író szerzők.

A XX. század első felének cigánykutatási stagnálása után az elmúlt negyven esztendőben sem szűnt meg a cigánykutatás dichotómiája. A színvonalas néprajzi és szociológiai kutatásokkal párhuzamosan kifejlődött az ún. romológia, valamint a Réger Zita és Kovalcsik Katalin által találóan "naiv tudomány"-nak nevezett irányzat. ⁵ Nem szándékom a negatív tendenciákat teljes mivoltukban értékelni (már megtette az említett szerzőpáros), az biztos, hogy a történeti kutatás számára többet ártottak, mint használtak.

Az egyik romológus szerzőnek a külföldön publikált, az alapvető forráskritikai követelményeket is figyelmen kívül hagyó teóriája szakmai körökben (a nem történész cigánykutatók között) is elfogadottá tett egy korábban még csak szelíden megfogalmazott és megmosolygott képtelenséget: a cigányok a magyarokkal jöttek Európába, s a kalandozó hadjáratokban cigány segédcsoportok is részt vettek. Ezt az elképzelést először Slobodan Berberski fogalmazta meg az 1971-es cigány világkongresszuson ⁶, s rövid idő alatt elterjedt. Azért, mert az említett magyar romológus "alátámasztotta történeti kutatásaival", azt állítva, hogy a Közép - Szolnok megyében birtokos Cigány(i) család etnikailag is cigány volt, ősei pedig a honfoglaló magyarokkal jöttek a Kárpát - medencébe. Ebből aztán könnyen megszületett az ezer éves cigány - magyar együttélés mítosza.

A képtelenebbnél képtelenebb "történeti" teóriák áradatát az sem tartóztathatta fel, hogy a társadalomtörténeti szemlélet egyre erősödő elterjedésével az akadémikus igényességű történészek szemében is megnőtt a cigányok történeti kutatásának presztízse. Ahogy a hazai történettudomány figyelme is egyre élénkebben a hétköznapi élet kutatása felé fordult, a cigányokról fennmaradt források is értékesebbé váltak számára, mert ezek épp olyan dokumentumok (kérelemlevelek, peres iratok, személyleírások, stb.), amelyeket a valódi társadalomtörténet egyre nagyobb tömegben von vizsgálatai körébe.

A szervezett alap kutatás és forráskiadás ugyan máig várat magára, de a '80 -as évek közepétől

határozottan jelentkezett a kutatók új csoportja, akikhez a rendszerváltás után fiatalabbak is csatlakoztak. Meg is születtek az első modern, a forráskritikai tévedéseket és szándékos torzításokat helyükre rakó tanulmányoké. A rendszerváltás után is betegen maradt kiválasztódási és finanszírozási mechanizmus, a kulturális életbe is beletokozódó paternalizmus meggátolta a továbblépést és a színvonal emelkedése helyett a naiv tudomány gurufái árasztották el a könyvpiacot, az oktatást, s jelenleg az ő nézeteik vannak legnagyobb hatással a cigányság történeti tudatának alakulására is. A valódi történeti kutatást végző, megfelelő szaktudással és kellő forráskritikai tapasztalattal rendelkező, ám egymástól elszigetelt, pénziánnyal és publikálási gondokkal küszködő történészek eredményei ismeretlenek és hatástalanok maradtak.

A naiv tudomány és a történeti kutatás

A naiv tudománynak nevezett jelenséget a jó szándék és az egységesülési vágy hozta létre, de kezdettől fogva utat tévesztett. Alapvető tévedése az volt, hogy a cigányok számára egy idealizált történelmet akart kreálni, valóságos történelmükkel pedig nem akart és a szerzők felkészületlensége miatt nem is tudott szembenézni.⁹ Pedig a valóságos történelmükre éppen úgy, sőt sokkal inkább büszkének lehetnének, mint a mesterségesen létrehozott fiktív múlt. A XVIII. században iskolát kérő szomajomi (Somogy m.) cigányok¹⁰, vagy az Itáliából hazaszökő cigány katonák élete¹¹ olyan vállalható múltbeli érték, amelynek ismerete valóban segíthetné a cigányok egészséges történeti tudatának kialakulását, szemben az olyan valótlanosságokkal, mint pl. az a képzet, hogy IV. Béla seregében cigányok harcoltak.¹²

A cigányokkal foglalkozó szerzők egyetértenek abban, hogy mintegy két évtizede elkezdődött egy ideológiai folyamat, mely arra irányul, hogy a cigány értelmiség egységes identitástudatot teremtsen a magyarországi cigányok számára. Abban viszont már korántsem egységesek a vélemények, hogy ez a folyamat nemzeti fejlődésnek tekinthető-e, beszélhetünk-e ténylegesen egységes cigány "nemzetről", illetve nemzetiségről és kultúráról, s melyek a kulturális rendszer megteremtésének természetes és mesterséges kísérőjelenségei? A külön tanulmányokba kívánczoló problémák közül maradjunk az utóbbinál.

A cigányok identitáskeresésének ideológiai módszerei nem ismeretlenek, hasonlóak figyelhetők meg pl. a századfordulón az erdélyi örmény értelmiség törekvéseiben.¹³

- a cigány nép különösségének és világtörténelmi kivételességének

túlhangsúlyozása

- a cigányság történetének heroikus, glorifikált szenvedéstörténetként való értelmezése

- a cigányok Magyarország történetében játszott szerepének felnagyítása

- karakterológia, mint az egyetemes cigány önértékelés módszere, s mint a magyarországi cigányok önbecsülésének eleme.

A naiv tudomány a történettudomány szemszögéből igazán nem is tudomány. Talcott Parsons szerint a tudomány "a valóságra irányuló kognitív orientációk szelektív rendszere". A naiv tudományos szerzők "történeti" írásai nem a valóságra irányulnak, s nem is képesek rendszert teremteni a rendelkezésükre álló adatok alapján. Látszólag pedig nem lenne nehéz, hiszen mindig csekély számú forrást használnak, s azokkal manipulálnak, félretéve mindenfajta forráskritikát. Nem ismerik a kronológiát, mint történeti diszciplínát, figyelmen kívül hagyják a térbeli és időbeli változásokat, a jelenségeket primitív etimologizálással és analógiával kapcsolják össze.

A naiv történészek legfélelmetesebb nézete az, hogy a cigányok történelmével csak cigányok foglalkozhatnak, mert a nem cigány szerzők nem képesek belülről átélni azt a mitikus cigány szellemiséget és hagyományt, amelyet egyébként a cigány származású szerzők sem tudnak fogalmilag definiálni és tudományosan leírni. A kutatás nem származás, hanem szakmai felkészültség, képesség és kitarítás kérdése. Aki nem francia, ne foglalkozzon Franciaország történelmével?

"India-komplexusuktól" készítve lineáris fejlődési vonalakat képzelnek el, s ezek mentén térben és időben össze-vissza ugrándozva minden jelenséget a Gangeszig vezetnek vissza. Erőltetetten keresik a cigány kultúrának, a foglalkozásoknak, a közösségszerveződésnek valamiféle indiai archetípusát, pedig a

tudomány egyelőre még azt sem tudja megmondani, hogy a romani nyelv az indoárja nyelvek mely csoportjába sorolható. A forráskritikát a képzelettel helyettesítve olyan képlékeny masszának tekintik a történelmet, amelyből szabadon azt hozhatnak létre amit csak akarnak.

A "történelemcsinálást" a nem cigány kutatók egy része is természetesnek tartja, s vele együtt a tévképzetek kialakulását is. Az egyik szerző szerint nem az a fontos, hogy "mely képzetek igazak vagy hamisak, naivak vagy reálisak, hanem az, hogy a közösen kidolgozott kulturális rendszer mindenki számára hihető és elfogadható elemei - e vagy sem" ¹⁴. A hivatását kicsit is komolyan vevő történésznek mosolyognia kell ezen a véleményen. Ha hétszáz ezer ember hiszi is azt, hogy ősei Zsigmond királytól kaptak menlevelet, a történésznek akkor is ki kell mondania ha ez nem igaz. Nem vonom kétségbe az új kulturális rendszer szükségességét, de meggyőződésem, hogy tévképzetek és történelmi hamisítások csak látszólag lehetnek egy egészséges önkép pozitív funkcionális elemei.

A cigányok mai etnikai eszmélése csak felszínesen rokonítható a kelet európai népek XIX. századi nemzeti ébredésével. A mostani folyamat más nemzetközi viszonyok és más társadalmi rendszer körülményei között zajlik. Arról nem is beszélve, hogy az egységesülési szándék nem jelent tényleges egységet. Történetileg nem beszélhetünk egységes cigány identitásról és múlttudatról, sokkal inkább a befogadó területek történeti sajátosságai által befolyásolt, térben és időben változó kapcsolódási szálakkal érintkező lokális kultúrákról. Kétlem azt is, hogy az egységes kulturális rendszer már megvalósulna lenne tekinthető, de historizáló visszavetítése egyenesen ellenkezik a valóságosan végbement társadalomtörténeti folyamatokkal. A cigányok magyarországi történelmének éppen az az egyik hosszú távon vizsgálандó kulcskérdése, hogy a befogadó ország történelmének strukturális változásai és a csoportok folyamatos, lassú beszivárgása következtében a cigányság hogyan differenciálódott.

Hatása lehet - e a valódi történettudománynak a cigányság történelmi önképének, valamint cigányok és nem cigányok egymásról alkotott képének alakulására? Ha a történészek szándékai összetalálkozhatnak a cigányság valódi történelmének megismerését ténylegesen segíteni akaró államigazgatási szakemberek és a cigány értelmiség egy részének törekvéseivel, akkor talán. Zsigó Jenő mondta a cigány filmfesztiválról, hogy azért fontos, mert igazabbat mondhatnak a többségnek a cigányságról, mint amit a többség tud vagy tudni akar. A valóságos cigány történelmet feltáró, minden szakmai kíváncsúnak eleget tevő kutatás pedig azért fontos, hogy igazabbat mondhassunk a cigányságnak (és nem csak a cigányságnak) a múltjáról, mint amit tud vagy tudni akar.

A történeti kutatás feladatai

Az ismert források újraértékelése

A magyarországi cigányok történeti kutatásának kardinális kérdése a forrásfeltárás és forráskiadás. Az 1986-ban megjelent dokumentumkötet 15 óriási áttörést jelentett, de nem felel meg a forráskiadási követelményeknek. A dokumentumok nagy része kritika nélküli másodközlésben olvasható, a fogalmak használata pontatlan, az időrend zavaros. ¹⁶ Különösen a korai, XV-XVII. századi források közlésmódja okoz sok gondot. Lássunk egy konkrét példát, amely nem csak a kérdéses forráskötet jellegzetes módszertani hiányosságaira, hanem az egész eddigi kutatás egy részére is érvényes, s egyúttal a filológiai munka fontosságára is rávilágít.

Fessler 10 kötetes munkája ¹⁷ nyomán keletkezett, majd széles körben elterjedt az a nézet, hogy a cigányok 1417 - ben jöttek először nagyobb csapatban Magyarországra. Minden szerző megemlíti ezt, s egymás adatait ellenőrzés nélkül átvéve elmondják, hogy a cigányok német, svájci, stb. városokban a Zsigmondtól kapott menlevelet mutatták fel. Ezt ugyan még senki nem látta, de feltételezik, hogy lennie kellett, hiszen van egy 1422 áprilisra keltezett, Szepesben kiadott menlevél is, melynek fordítása megtalálható az említett forráskiadványban. ¹⁸ Igen ám, de eredeti 1422. évi oklevél nem létezik. A Zsigmondkori oklevéltárban nincs, a diplomatikai gyűjteményekben nem található, s nem tud róla a korszak kiváló ismerője, Mályusz Elemér és munkájának folytatója, Borsa Iván sem. A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban c. kiadványba még csak nem is a Grellmann ¹⁹ által közölt latin szöveg, hanem az Enessei György által kiadott változat ²⁰ rossz magyar fordítása került. Grellmann nem mondja meg, hogy a Zsigmond királynak tulajdonított menlevelet honnan ismeri. Ha feltesszük, hogy valamely nyugat - európai. levéltárból, vagy kiadványból, forrása akkor is mindenképpen hamisítvány volt. Bizonyítható ugyanis, hogy Zsigmond király a szóban forgó oklevél keltezésékor Prágában tartózkodott,

nem Szepesben. Következésképpen nem bocsáthatta ki az oklevelet.²¹

Hasonló kritikai problémák tucatjait kell még a kutatásnak megoldania, különösen a középkori források esetében, s szembe kell néznie egyéb gondokkal is. Az összes eddig kiadott forrást újra közzé kellene tenni az európai forráskiadási normáknak megfelelően, s újra kell értékelni az ismert forrásokból levont következtetéseket, a szakirodalomban átöröklődött sztereotípiákat, toposzokat, félreértelmezéseket, téves olvasatokat, rossz fordításokat. A gyakran hivatkozott iratok egy része tulajdonképpen nem is tekinthető a magyarországi cigányok történetére érvényes fonásnak, mert a bennük szereplő adatok nem a cigányokra vonatkoznak., Ilyen az összes középkori oklevél, amely a cigány etnikummal kapcsolatba hozott településneveket és birtokos családok neveit tartalmazza.

Vegyünk sorra néhány olyan történeti problémát, amelyről már rengeteget írtak, mégsem tekinthetők megoldottnak, néhány esetben pedig azt kell mondanunk, hogy némelyik szerző minimális történelmi ismeretekkel sem rendelkezett.

*A cigányok megjelenése Magyarországon*²²

Az "ezer éves együttélés" mítoszát és a Zsigmond királynak tulajdonított nem létező okleveleket már említettem. Van azonban jó néhány más "klasszikussá" vált tévedés is.

A forrásokat nem említő Bárdossy János²³ és Enessei György²⁴ munkáiból Csontos János²⁵ közvetítésével került az irodalomba az a nézet, hogy a cigányok II. András király keresztes hadjáratból hazatérő csapataival jöttek Magyarországra. Csontos Szászky János Enessei által közvetített munkájárázó hivatkozva veti fel azt az alternatívát, hogy a cigányok legkorábbi nyomai IV. (Kun) László király korában fedezhetők fel. E teóriák teljesen megalapozatlanok: egész egyszerűen nincs olyan hiteles primér forrás, amely a legcsekélyebb utalást is tenné a cigányok XIII. századi magyarországi megjelenésére, ami egyébként történeti logikai úton sem igazolható, mert nincs olyan stabil premissza, amiből megbízható szillogisztikus sort vezethetnénk le. Minden további feltételezgetés pedig a találgatások fantáziavilágába vezet.

Adriano Colocci könyvéből került a magyarországi szerzők munkáiba, de valójában Predarítól származik az a tévedés, hogy N. Béla király seregében cigány segédcsapatok harcoltak II. Ottokár cseh király ellen a morvamezei csatában 1260 - ban. Mi is okozta valójában ezt a tévedést? Ottokár király IV. Sándor (és nem N. Hadrián, ahogy *Fraser* könyvének 65. oldalán áll) pápához írt levelében felsorolja a magyar seregben harcoló népeket is: "... *Cumanorum, Vngarorum et diuersorum Sclauorum, Siculorum quoque et Valachorum, Bezzenninorum (f. Bessorum, seu Paczinacitarum) et Ismaelitarum Schismaticorum etiam, vtpote Graecorum, Bulgarorum, Rasiensium (Rascianorum) et Bosnensium haereticorum, ...*"²⁷ *Fraser* és tőle függetlenül *Tóth Péter* (utalva *Fejér György* helyes olvasatára) is úgy véli, hogy a *Bulgarorum* népvét Zingarorumnak vagy Cingarorumnak (talán Cinganorumnak) olvasták és innen származott a tévedés. A vatikáni levéltárban található eredeti levelet egyikük sem látta. Ez nekem sem állt módomban, ezért egyelőre hipotézisként fogalmazom meg saját véleményemet annak érzékeltetésére, mennyi még a tisztázásra váró kérdés: a tévedést elsősorban nem, legalábbis nem csak a rossz olvasat okozta, hanem az instar Pharaonis kifejezés félreértése. Nem valószínű, hogy *Predari* vagy *Colocci* félreolvasta volna a *Bulgarorum* szót. Egyetlen más helyen (*Bezzenninorum, Bosnensium*) sem tévesztették el a B betűt csak pont itt? A szövegben elég támpont van a betűk összehasonlítására.

A Zingarus/Cingarus alak használata nem zárható ki, de korainak tűnik, mert ebben az időben a cigányokat a latin nyelvű szövegekben is többnyire a görög atszinganosz, athinganosz, stb. névvel illetik.

²⁸ Méginkább így van ez a pharaonis kifejezéssel (a pharao szót csak a XV. századtól használják "cigány" jelentésben), Ottokár király levelében mégis ezt olvashatjuk, amikor a magyar sereg részeinek felsorolása után a cseh és magyar csapattestek mozgásáról beszél, s arról számol be a pápának, hogy egyik fél sem maradt nyugodtan a helyén, egyikben sem maradt hajlandóság a megbékélésre, a fáraóhoz hasonlóan megkeményedett szívű harcolók között elkerülhetetlenné vált az összecsapás: "... ipsi *vero* regibus *de die in diem, et de hora in horam* suas in diuersas variantibus voluntates, non *restaret* aliquis *pacis locus; haud dubium, instar Pharaonis, corda* illorum indurante Domino vlcionum;..."²⁹ Szerintem az olasz szerzők helytelenül ítélték meg, hogy mely latin szövegrészek tartoznak össze, s a "fáraó népe" legendától megtévesztve az instar Pharaonis kifejezést "cigányokhoz hasonlóan", "mint a cigányok" értelemben fordították, pedig itt fáraót jelent. Ottokár király hasonlata a Mózes II. könyvében többször megismétlődő toposz felidézése.³⁰

A felvilágosult abszolútizmus cigánypolitikája

Nem kétséges, hogy a mai ember szemében szigorúaknak, néhány esetben pedig kegyetlennek tűnnek a cigányokról szóló- XVIII. századi- rendeletek: Am XX. századi erkölcsi normák alkalmazása a rendi társadalom korára, félrevezető anakronizmus. Az erkölcsi értékrend történeti változása nem jelenti azt, hogy az újabb és újabb korszakok emberei erkölcsösebbek is az előző korok embereinél. A moral progresses teoretikusait bírálva Jacob *Burckhardt* már a múlt században ezt írta egyik kitűnő esszéjében: "A szellem már olyan korán teljes volt! És a moral progresses (kiemelés *Burckhardt*tól) jíranti érdeklődést hagyjuk csak *Buckle*-ra, aki olyan naivul csodálkozik, amikor nem találja, holott az az egyes ember életére és nem egész korszakokra vonatkozik. Ha már a régi időkben is megtörtént, hogy az egyik ember odaadta életét a másikért, ezt azóta nem haladhattuk meg."

A 200 - 250 évvel ezelőtti rendelkezések csak úgy érthetőek meg, hogyha a kor társadalmi viszonyainak és a felvilágosult abszolútizmus politikai koncepciójának rendszerében vizsgáljuk őket. Figyelembe kell vennünk e politika eszmetörténeti és mentalitástörténeti háttérét is. A Mária Terézia és II. József kori rendeletekről ítéletet alkotó szerzők többsége nincs tekintettel ezekre a szempontokra, s nem veszi tudomásul a felvilágosult uralkodók cigánypolitikájában mutatkozó különbségeket sem.

Dömötör *Sándor* szerint a rendeletek jószándékúak, de alkotóik nem voltak tisztában a tényleges viszonyokkal.³¹ Szabó László az iratok keltezését félreolvasva vonja le az elmarasztaló következtetést: az államigazgatás és a törvényhatóságok képtelenek voltak együttműködni.³² Tomka Miklós³³ úgy véli, hogy a rendeletek a következtelenségeik ellenére is arról tanúskodnak, hogy létrehozóik tisztában voltak a cigányokkal szembeni erkölcsi és politikai felelősséggel. E megfogalmazás még csak a kommunista barokk semmitmondó terminológiájának visszacsengése, ám az említett szerző nem áll meg itt. Véleményének további része már arról tanúskodik, hogy a XVIII. század történelmét sem ismeri: szerinte a rendelkezéseket túlzott társadalmi és politikai optimizmus jellemezte, merevek és naivak voltak. Nem szüklöködik utólagos ötletekben sem, s olyasmit is számon kér a XVIII. századi politikusoktól, amit a XX. században sem sikerült megvalósítani. (hogyan kellett volna a cigányokat házhoz juttatni, stb.) Bodó *Béla*³⁴ is a humanizmust tartja a rendeletek legfőbb pozitívumának, ám a megoldási kísérletekét idealisztikusnak.³⁵

A felsoroltaknál kevésbé szüklátó körű képet fest a XVIII. századi rendeletekről a *Mezey Barna - Tauber István* szerzőpáros.³⁶ Egyedül ők tesznek összehasonlítást más európai országokkal, de a moralizálást és a normatív szemléletmód csapdait nem tudják elkerülni. A XX. századi politikai és erkölcsi normák szemüvegén keresztül több kérdést is leegyszerűsítve, néha tévesen értékelnek, s olyasmit tartanak barbárnak, ami a korabeli emberek számára nem volt megrendítő. Igaz, hogy a cigány gyermekeket elszakították szüleiktől, több adat is van arra, hogy a gyermekek hazaszökdöstek, de még nem talákoztam olyan forrással, amelyből arra lehetne következtetni, hogy "sok esetben valóságos vadászat keretében" kerültek a cigány gyermekek nevelőszülőkhöz. Azt pedig végképp nem értem, honnan veszik, hogy az 1773 - as rendelet "kötelezte őket [a cigányokat - NP.] a magyar népviselet [kiemelés: NP.] hordására". Először az 1763. február 28. - án kiadott rendeletben³⁷ írta elő a Helytartótanács, hogy "ut Gens *haec antea* Zingara in ipso etiam vestitu alius *Locorum* Incolis conformetur". 1773. február 22.-én a 877. számú helytartótanácsi rendelet³⁸ 2. pontjában ezt ismételték meg más szavakkal: "*Zingari* vestitum suum, foci, in quo habitant, Incolarum vestitui conforment". A "magyar" szó nem is szerepel, s talán nem tévedek ha a "népviselet" fogalmának alkalmazását anakronizmusnak tartom. A rendelet arról beszél, hogy a korábban cigánynak nevezett népesség öltözetében is alkalmazkodjon a környezetéhez. A cigányokat befogadó XVIII. századi környezet sokféleségéről pedig szükségtelen részletesen beszélni. Sokan talán szörszálhasogatásnak tekintik a fogalmak és a forráskritikai tévedések ennyire aprólékos tisztázását, de az ilyen szakmai gondatlanságok is szerepet játszottak abban, hogy a magyarországi cigánykutatások néhány vonalon vakvágányra futottak, s ma már legalább akkora munkát igényel a tévedések korrigálása, mint a további kutatás.

A XVIII. századi rendeletekkel szemben a leggyakoribb kifogás, hogy nem a megfelelő eszközöket választották céljuk elérésére, s nem sikerült őket megvalósítani. *Mezey Barna*³⁹ szerint: "A Habsburg - uralkodók valóban humánusabban jártak el nyugat - európai szomszédaiknál, de a cigányság adottságaihoz és lehetőségeihez képest nem humánusan. A XVIII. századi nagy kísérletek nézetünk szerint e kérdésben hibát hibára halmoztak [kiemelés: *Mezey Barnától*]." Megpróbálja a XVIII. századi cigánypolitikát több oldalról körüljárni, ám ugyanazokba a klisékbe megy bele, mint a *Tauberrel* közösen

írt korábbi tanulmányban, s nem mondja meg milyen konkrét adottságai és lehetőségei is voltak a cigányoknak. A humanitás fogalmát megint XX. századi értelemben kéri számon II. József korán, s a politikai eszközrendszer is a XX. századi jogi normák szerint ítéli meg. Elismeri, hogy a rendeleteket alaposan előkészítették, s a megoldási alternatívát is helyesen mérték fel az adott kor lehetőségeihez képest, amikor a cigányság életmódjának megváltoztatását tekintették a rendezés alapjának. Azt is belátja, hogy a sikertelenség oka "a társadalmi - politikai fejlődésben keresendő". Végső ítélete azonban elmarasztaló, mondván, hogy az adminisztratív módszerek nem voltak hatékonyak, felbomlasztották a cigány közösségek belső szervezetét, s "amennyiben ezek az intézkedések sikerre vezetnek, az egyenlő lett volna a cigányság teljes fölszámolásával, a cigány kultúra megszűnésével is".

A XVIII. század nem ismerte a magánélet mai értelemben vett fogalmát, az embereknek egészen más lelkiállapotuk volt, s másképpen reagáltak az élet dolgaira, mint a XX. században. Ami számunkra az egyén legdurvább megsértésének, a jogok semmibevevésének tűnik, az a XVIII. században "természetes" volt. Amikor a központi kormányzat az egyén és a közösség életének csaknem minden szférájára kiterjedően (s ez nem csupán a cigányok esetében történt meg!) beleavatkozott alattvalói sorsába, senki nem gondolt kegyetlenségre és barbárságra. A felvilágosult abszolutista uralkodók szentül meg voltak győződve arról, hogy az emberek élete nevelés útján jobbra fordítható, társadalmi hasznosságuk növelhető.⁴⁰ Az emberi értékesség fogalma szorosan összekapcsolódott a civilizáltsággal, melynek preferált értéke a letelepedettség és a rendszeres iparos vagy földművelő munka volt.

A XVII. század óta az abszolutista állam hatalmi körének kiterjesztésére törekedett. A, felszabadító háborúk után még erőteljesebb lett ez a folyamat, s az újonnan szervezett helytartótanács igyekezett ellenőrzése alá vonni a marginális társadalmi rétegeket. Nem csupán a cigányokat, hanem minden olyan sajátos helyzetű csoportot, amelyek megélhetésében fontos szerep jutott a környezetben rejlő lehetőségek kihasználásának és az ezzel együttjáró mozgásnak (zsidók, koldusok, csavargók, stb.). Különös, de a XVIII. század közepén minden európai uralkodó és kormányzat lendületesen dolgozik népe jólétének javításán, a társadalom intellektualizálásán, s e törekvésben élvezi az értelmiség támogatását, sőt együttműködését.⁴¹ Bármennyire is diszkriminatívnek tűnnek az erre szolgáló intézkedések, nem felejthetjük el, hogy a XVIII. században kezdődött el egy nagyon lassú emancipációs folyamat, amely a XIX. század '20 - as éveiben gyorsult fel, s az érintett társadalmi csoportoknál más - más irányban és eltérő ütemben haladt tovább. A XVIII. században jöttek létre a társadalmi gondoskodás első modern formái, s ez összefüggött a Gyimesi Sándor⁴² által "városodás"-nak nevezett folyamattal, amely Magyarországon is együtt járt a tömegesedéssel és a marginális társadalmi rétegek arányának növekedésével, akiket el kellett tartani.

Mária Terézia és II. József korában szisztematikusan megpróbálták a társadalmon kívül rekedtek helyzetét megjavítani. A XVIII. század közepétől a kormányzati szervek egyre többet foglalkoztak az otthontalanokkal, koldusokkal, pásztorokkal, csavargókkal, prostituáltakkal, fogyatékosokkal. A "cigánykérdés", mint szociális probléma nem volt egyedülálló a rendi társadalom korában, egy szélesebb társadalmi gondoskodási folyamatba illeszkedett, amelyben II. József korától a vármegyék is egyre aktívabb szerepet vállaltak. Mária Terézia és II. József társadalomjavító szándékai nem múltak el nyom nélkül, s javarészt csak a XVIII. század végére értek be. Az 1790/91. évi országgyűlésen reális célkitűzésként fogalmazódott meg a "szisztematikus" társadalomátalakítás és a konkrét cselekvési lehetőségek számbavétele.⁴³ 1794. március 21. -én a 4052. számú 36 oldalas rendeletben átfogóan szabályozták valamennyi nehezen ellenőrizhető marginális réteg helyzetét. Szó esik benne csavargókról, lótolvajokról, pásztorokról, zsidókról, örmény árendásokról, csárdák, kunyhók, erdők, puszták lakóiról. A 32. (De emptione, venditione, et cambatione) és 47. pont (De impediendis praedociniis, et latrociniiis) foglalkozik a cigányokkal. E rendeletet, amely egyszerre az előző időszak betetőzése, s a ferenci abszolutizmus idején bekövetkezett szemléletváltozás első jele, sajnos alig ismerik a kutatók.

A rendeleteket valóban nem sikerült maradéktalanul keresztülvinni, s nem oldották meg a "cigánykérdést". Ennek oka azonban nem az, hogy a "cigányságot lehetetlenre kényszerítették", nem is az, hogy a központi és helyi igazgatási szervek között ellentétek voltak, a kormányzati szervek pedig nem ismerték a tényleges viszonyokat, s nem ellenőrizték kellő gondossággal a végrehajtást. A rendeletek számos célkitűzése nem volt irreális, bizonyítja ezt az a tény, hogy a XVIII. században a cigányok nagy része letelepedett volt és beilleszkedett környezetébe. A felvilágosodás kora úgy tekintett a cigányokra, mint civilizálandó egzotikus vademberekre. A felvilágosult uralkodók Macchiavelli szellemében úgy gondolták, hogy a "helyesen alkalmazott erőszak" elve szerint akkor is meg kell jobbitaniuk alattvalóik sorsát, hogyha életük megváltozása ellenükre van. E törevésükben nem csupán adóztatási szándék motiválta őket, hanem filantróp érzelmek is. Hittek abban, hogy hosszú távon össztársadalmi érdeket

szolgálnak rendelkezéseikkel. A módszer a cigányok és nem cigányok közötti másság megszüntetése volt, a rendi társadalomban ez egyáltalán nem meglepő. Ma már tudjuk, hogy a népeket nem lehet akarattal ellenére boldogítani, de XX. századi szemmel sem marasztalhatjuk el a XVIII. századot, amiért hiányzott belőle az a fajta tolerancia, amiről csak a polgári társadalommal kapcsolatban van értelme beszélni. Éppen a XX. századnak a XVIII. századénál sokkal kegyetlenebb tapasztalatai intenek megfontoltságra. Az e tapasztalatok alapján kialakult etnikai tolerancia iránti igény normatív visszavetítése szerintem nem járható út.

Ugyancsak a normatív történetiszemlélet következménye, hogy a szerzők többsége a XVIII. századi politikától a cigánykérdés olyan kezelését várná el, mint ami napjaink igényeként jelentkezik. Most égetően fontos, a legfelső kormányzati szervek törődését kívánó politikai és társadalmi problémáról van szó, de 200 esztendeje nem így volt. A rendeletek végrehajtását jónéhány olyan tényező befolyásolta, amelyekről még nem született tanulmányok. A cigányok telekhez juttatásának helyi lehetőségeiről, a cigány gyermekek sorsáról szóló források feltárása a rendeletek értékelését is új aspektusba helyezhetné. Nem tárták még fel a kutatók a cigánykérdés és az igazgatási technikák közötti összefüggéseket sem. A hatalmi ágazatok szétválatlansága pl. gátolta a rendeletek végrehajtását, a szolgabírók a vállukra nehezedő törvénykezési, végrehajtási és bíraskodási feladatok miatt gyakorta egész egyszerűen nem tudtak időt szakítani arra, hogy a cigányokkal foglalkozzanak. A központi kormányzat és a vármegyék is tisztában voltak az ellentmondásokkal és a cigányság kényszerhelyzetével. Éppen ezért speciális intézmények szervezésével próbálták a "cigányügy" kezelését hatékonyabbá tenni. A vármegyékben már Mária Terézia korában megszervezték az inspektori hivatalokat, amelyeknek a cigány gyermekekkel kapcsolatos ügyeket kellett intézniük. Az új intézmény azonban csak azokban a törvényhatóságokban lehetett hatékony, ahol az inspektori tisztséget nem a szolgabírók nyakába akasztották, hanem olyan személyekre bízták, akiknek kizárólag ez volt a feladatuk. A legtöbb vármegye nem volt hajlandó pénzt áldozni arra, hogy az inspektorként külön javadalmat kapjanak, s egyébként is sokadrendű feladatnak tekintették a cigányügyet. 1783 - ban a helytartótanácsban is létrejött a specializált Departamentum *Zingarorum*. Három évi fennállás utáni megszüntetésének okait és körülményeit még nem tárták fel a kutatók, mint ahogy egyetlen inspektori hivatal történetét sem dolgozták meg fel.

A Hont vármegyei emberevési per

A történeti Magyarország területén levő levéltárakban több száz XVIII. századi cigányok elleni per maradt fenn, de csupán egyetlen egy ismert: az 1782-ben lezajlott kemencei bűnper.⁴⁵ Ez újabb önálló tanulmányba kíváncszó, sokszor emlegetett, de máig megoldatlan, többszörösen félreértelmezett történeti probléma. *Hajdú* Lajos a kancelláriához küldött megyei jelentés alapján rekonstruálta az eseményeket, s rámutatott az ellentmondásokra is:⁴⁶ a megyei ügyész csak vagyoni elleni bűncselekményekre talált bizonyítékokat, a vádlottak a tárgyaláson teljesen váratlanul mégis magukra vállaltak egy gyilkosságot is; az újabb tárgyaláson a tisztviselők fenntartás nélkül elfogadták az emberevés tényét, pedig nem volt corpus delicti (a csontoknak elő kellett volna kerülni); a vármegyei jelentésben egyetlen áldozat pontos személyazonossága sincs feltüntetve, pedig ez szokás volt a korszakban; a megyehatóság nem dokumentálta azt az állítást, hogy a közhangulat a cigányok ellen fordult (ilyen esetekben általában jelentést kértek a szolgabíróktól); az egyik cigány csoport tagjai töredelmesen beismertek olyan vádat is, amivel eredetileg nem vádolták őket, egy másik csoport tagjai viszont következetesen tagadták az ellenük felhozott vádatokat.

A perrel kapcsolatban felmerülő kérdésekre csak az iratok teljes kiadása és további kutatások után lehet majd válaszolni, s az eljárást össze kell hasonlítani más, cigányok elleni büntető intézkedésekkel. Aprólékosan fel kellene tárnunk a Hont vármegyében 1782 március és szeptember között történtek kronológiáját is. A vármegye helytartótanácsához intézett, 1782. augusztus 10. - én (vagyis a ítélet napján) kelt felterjesztését kiadták,⁴⁷ a kancelláriához küldött, 1782. augusztus 21. (a halálos ítéletek végrehajtása) után készült jelentést pedig nem. Az események megítélése szempontjából pedig elengedhetetlen volna a kettő összevetése. Egyáltalán nem vehetjük biztosra, hogy a dolgok valóban úgy mentek végbe, ahogy a jelentésekben leírták. A háttérben húzódó, a per lefolyását esetlegesen befolyásoló tényezők megismeréséhez kutatni kellene a Hont megyei szolgabírói iratokat és a családi levéltárakat.

A forráskritikai gondatlanság és a korszak sajátosságait figyelmen kívül hagyó normatív történetiszemlélet itt is létrehozott két sztereotíp tévedést. Az egyik az, hogy a Nyúzó - völgy neve az igazságtalanul elítélt cigányok kivégzésének emlékét őrzi.⁴⁸ Ezt a helyet nem a cigányok miatt hívják Nyúzó - völgynek, hanem mert N. Béla ott végeztetett ki három nemest. A másik tévedés az, hogy a cigányok ellen

"koncepció" pert folytattak a hatóságok.⁴⁹ E fogalom használata a XVIII. századra önmagában véve anakronizmus. Az iratokból egyáltalán nem igazolható, hogy a per előregyártott séma szerint ment volna végbe, vagy előre elhatározták volna az ítéletet. Formailag a kemenceihez hasonló lefolyású perek tucatjával fordultak elő a XVIII. században és nem csupán cigányokkal szemben. Ha ebben a kérdésben is a XX. századi jogi és erkölcsi elvek szerint ítélkezünk, teljesen félrevisszük a kutatást. Hogyha pedig koncepció peren olyan eljárást értünk, ahol a hatóság munkáját előítélet, babona, tudatlanság befolyásolta, akkor koncepció pernek kellene minősítenünk az összes XVIII. századi boszorkánypert, az infanticidium, blasphemia, sodomia és bestializmus vádjával indított pereket.

Mely szempontokból mondható a kemencei processus egyedülállónak? Nem ismerünk eddig olyan cigányok elleni bűnpert ebből a korszakból, amelyben felmerült volna emberevés vádja, ami egyébként nem csupán ekkor fordul elő a cigányok magyarországi történetében. Abaúj vármegyében az 1920 -as évek közepétől 1940 - ig zajlott az a monstre per, amelyben a szepsi cigányokat emberevéssel vádolták.

⁵⁰ A honti per különleges azért is, mert egyetlen más korabeli magyarországi pernek sem volt ekkora visszhangja, s egyikben sem volt ekkora szerepe az előítéleteknek. Ebben minden kutató egyetért, de vajon az előítéletek működési mechanizmusa ugyanolyan volt - e kétszáz esztendővel ezelőtt, mint napjainkban? A XVIII. századi emberek észjárásában ugyanolyan logikával kapcsolódtak - e egymáshoz a valós és vélt tények, mint a XX. századi emberek gondolkodásában? Meggyőződésem, hogy nem, ám a kérdések feltevésénél egyelőre nem mehetünk tovább, mert hiányoznak a mentalitástörténeti esettanulmányok, amelyek közelebb vihetnének a problémák megoldásához.

Nem vállalkozhatom a kemencei per társadalomtörténeti, jogtörténeti és mentalitástörténeti háttérének elemzésére, de a kutatókat leginkább izgató kérdést érintenem kell. A kemencei bűnper egyik kardinális pontja, hogy miért vallottak a vádlottak önmaguk ellen. E probléma megoldatlansága még mindig találgatások kiindulópontja. Tévedés azt hinni, hogy a képtelen vád beismerése különleges a kor törvényszéki gyakorlatában. Gyakran előfordult cigány és nem cigány vádlottak esetében egyaránt, Mivel a jelenleg rendelkezésre álló Hont megyei iratok nem segítenek a válaszok megtalálásában, ismerkedjünk meg egy olyan perrel, amely Magyarországnak más részén zajlott le, hét évvel a Hont vármegyei események előtt.⁵¹

Az 1775. március 27. - én Gyöngyösmelléken (Somogy megye) Sághy Dániel szigetvári járási⁵² főszolgabíró által lefolytatott benignum examen szerint Bocskor József kb. 18 éves bűrüsi cigánylegény beismerte, hogy a március 24.-ről 25. - re virradó éjszaka Váradon öreg Jancsi Istók (az uraság borát árulta) istállójában baromkodott annak lovával. Arra a kérdésre: "Hogyan s mimódon *vűhetted* végben?", ezt válaszolta: "Én *éczaka* ki mentem az Istálóban sötétben; és 'a lonak két hátusó lábat 'a maga kötőfékjével meg kötöttem, és el döntöttem, úgy *baromkodtam véle*." Vallomásához azt is hozzátette a szolgabíró kérdésére, hogy nem ez volt az első eset, korábban Csertőn az apjának is volt egy csikója, azzal is vétkezett már. Egyébként soha nem követett el semmilyen bűncselekményt. A tanúkat május 6.-án hallgatták ki, ugyancsak Gyöngyösmelléken, a kihallgatást ismét Sághy Dániel végezte, ezúttal Wrancsics István esküdt segítségével (a vádlott ekkor már a kaposvári megyei tömlöcben raboskodott). Összesen öt tanút hallgattak meg, akiknek a vallomásából a mai olvasó számára világosan kiderül, hogy Bocskor Józsefet lépre .csalták. Leitatták, s azt a látszatot keltették, hogy közösködött a lóval, s amikor az uraság ispánja "ennyihányat *űzet rajta*", beismerte a képtelen vádat (arra azonban nem kapunk választ, hogy miért vallotta magát visszaesőnek). Az is egyértelmű, hogy az állat beteg volt, azt már csak feltételezhetjük, hogy a gazdája talán kártérítéshez akart jutni a színjáték megszervezésével. Személyes konfliktusról nemigen lehetett szó, mert az ügy résztvevői korábban nem ismerték egymást. Ebben az esetben az etnikai előítéletet is teljességgel kizárhatjuk, mert az érintettek többségéről kétséget kizáróan bizonyítható, hogy cigány.

Bocskor József ügye május 15.-én került a kaposvári törvényszék elé. Az ügyész a vádlott megégetését kérte, azzal érvelve, hogy visszaeső bűnös természet ellen való vétekben. A cigánylegény ekkor már tagadta az ellene felhozott vádakot, arra hivatkozva, hogy Váradon az ütlegelések készítették beismerésre. A törvényszék elfogadta a "magistratualis bizonyságokat", s elrendelték a három lépcsős tortúrát (éppen egy esztendővel vagyunk a kínvallatás betiltása előtt). Az augusztus 28.-án lezajlott újabb tárgyalás jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy a kínvallatás megkezdése előtt Bocskor Józsefet ismét a törvényszék elé kísérték, felszólították, hogyha valóban bűnös, tegyen beismerő vallomást, s akkor elkerüli a kínzásokat. A vádlott erre ezt válaszolta: "minek előttő Hohér *Kínzására* mennyen, inkább magára válolla ezen gonosságnak el követését, *mert* az Istennek csak egy halállal *tartoznék*". A törvényszék ezt megátalkodottságnak tekintette, s újra felszólították "az igaz vallás *tételre*". Bocskor József újra megerősítette beismerő vallomását. "Hogy *pedig* vallásának *igaz volta* felül ne kételkedhessék

a Törvényszék, *se pedig abbul, hogy a rab szemét csak a csigázás félelmétül, s életének netalántán unalmátul viseltetvén, a mit nem cselekedet is, magára vatta; meg kérdeztet, ha a bizonságok előtt szabad akarattából vallotta e ki Csertún el követett baromkodását, mivel arrul senki semmit tudot ? arra azt felelte, hogy igenis maga szabad akarattából."*

A deliberatum: "másoknak példájára, magának pedig érdemes büntetésére Hohér pallossa alá étéitetik, és feje vétetvén a megh förtöztetett barommal együtt megh égettetik."

A törvényszék számára rutin eljárás, a mai ember szemében rejtélyes borzalom. A XVIII. századi ember olyasmint is elhitt, s bizonyítottnak tekintett, aminek a lehetetlensége a XX. században magától értetődő. Bocskor József beismerő vallomásában a XVIII. századi bizonyítási eljárás metódusai mellett kétségkívül a tortúra fájdalmainál való félelem játszott a döntő szerepet. Más perekben is gyakori, hogy a cigány ember retteg a testi gyötrelmektől. A kínvallatással, járó szenvedés a halállal egyenértékű számára. Korántsem gondolom, hogy a somogyi eset tanulságaival megmagyarázhatók a kemencei per ellentmondásai, de talán közelebb vittek a XVIII. századi mentalitás megértéséhez. 1782-ben látszólag kizárhatjuk a tortúrától való félelmet, de vajon tudtak - e a Hont vármegyei cigányok Mária Terézia 1776-os rendelkezéséről, s a törvényszéken betartották-e azt? A XVIII. századi bűnperekre általánosan érvényes, a kérdés: a vádlottak többsége miért a töredelmes beismerést tartja célravezetőnek a törvényszék előtt? Valóban valamilyen félelem, babona, hiedelem készíti erre őket (mint Bocskor Józsefet), vagy egyszerűen ezt gondolják a legalkalmasabb taktikának? A kérdésekre a levéltárakban található peres iratok százainak mentalitástörténeti feltárása adhat majd választ.

Közismert, hogy II. Józsefet mennyire felháborította a Hont megyei cigányok kivégzése, az már kevésbé ismert, hogy milyen intézkedésekre készítette. A halálbüntetés korlátozásával párhuzamosan 1782. október 21. - én a 7510. sz. intimátumban ⁵³ utasította a törvényhatóságokat, hogy tegyenek javaslatokat a cigányügy kezelésére. A következő év tavaszán meg is érkeztek a helytartótanácsához a vármegyei bizottságok tervezetei, s felhasználták őket az 1783. október 9. - én kibocsátott 59 pontos országos rendelkezés ⁵⁴ (korabeli terminológiával resolutio) összeállításához (vagyis nem igaz, hogy ekkor csupán a korábbi rendeleteket ismételték meg, mint ahogy az sem, hogy a megyék és a központi kormányzat között nem volt együttműködés). A vármegyék újabb bizottságokat neveztek ki és 1784-ben a resolutio alapján a helyi speciális viszonyoknak megfelelő statútumokat dolgoztak ki. Ez a folyamat feltehetően minden törvényhatóságban végbement, de eddig csak egyetlen vármegye tervezetét publikálták. ⁵⁵

Ismeretlen források. Új kutatási szempontok

A magyarországi cigányok történetére vonatkozó forrásoknak csupán töredékét tették eddig közzé. A kutatók többsége csekély forrásbázissal dolgozott, s általában főként összeírásokat és rendeleteket használt. A tanulmányok nagy része a forráskorlátozottság és a társadalomtörténeti szemlélet hiánya miatt statikus képet nyújt a cigányokról. Milyen források felhasználásával és mely, eddig kevésbé alkalmazott módszerek bevezetésével fordulhat a történeti kutatás új irányokba?

Egy sor, eddig fel nem tett, vagy nem kellően hangsúlyozott kérdésre kell történeti magyarázatot találni: Milyen helyet foglaltak el a cigányok a történeti Magyarország munkaszervezetében és kultúrájában? Mit jelent a "cigánykérdés" fogalma történetileg, hol kereshetjük a probléma gyökerét, mi jellemezte történeti geneziséét? Milyen hatást gyakoroltak hosszú távon a cigányságra azok a történeti folyamatok, amelyek jelentősen megváltoztatták a gazdasági és a társadalmi életet? Hogyan kerültek a cigányok a polgárosodás árnyoldalára, s milyen történeti tényezők következtekben?

A kérdések megválaszolásához közép - európai kitekintésre, a jelenségek hosszú távon való vizsgálatára van szükség. A cigányok történetének különössége csak akkor érthető meg igazán, hogyha a befogadó területek történelmétől nem választjuk el. A cigányok és környezetük közötti korreláció több oldalról történő árnyalt bemutatása akkor lehetséges, hogyha segítségül hívjuk a szociológia és a kulturális antropológia módszereit, s új forrásokat vonunk be vizsgáldásainkba.

Vannak szerzők, akik úgy vélik, hogy a cigányokra vonatkozó iratok értelmezéséhez különleges forráskezelési technikákat kell alkalmazni. Abból indulnak ki, hogy a cigányokról minden forrást a befogadók hoztak létre, s legtöbbször akkor keletkezett, amikor a cigányság összeütközésbe került a környezetével. Emiatt valamennyi forrásnál számolni kell érdektelenséggel, értetlenséggel, előítéllettel. Egyetértek ezzel a nézettel, de nem tartom csak a cigányokra érvényes speciális jelenségnek. A nem cigányokra vonatkozó források keletkezésével kapcsolatban is számítanunk kell hasonló kritikai

nehézségekre, a hivatalnokok gondatlanságára, tájékozatlanságára. Cigányok és nem cigányok között annak a különbségnek van különös jelentősége, hogy a cigányság történetében sokkal tovább tartott az írásbeliség hiánya, s egészen a modern korig nem volt saját értelmisége. Forrástani szempontból ez főleg a XIX. század közepe után keletkezett iratoknál jelent gondot. A rendi társadalom korában e téren nincs jelentős eltérés, mert a paraszti társadalom is jellegzetesen szóbeliségben élt, akárcsak a cigányok. A nem cigány ember peres ügyekben ugyanúgy pontatlanul emlékezett, ugyanúgy nem tudta saját életkorát, s ugyanúgy a jegyzővel vagy a tanítóval íratta meg az instanciáját, mint a cigány.

A források értelmezésének sajátos, eddig figyelembe nem vett aspektusa a cigányok és környezetük közötti lehetséges kommunikációs zavar: A hétköznapi életben a nyelvi megértés valószínűleg nem okozott gondot egyik félnek sem. A személyleírások tanúsága szerint a cigányok gyorsan megtanulták környezetük nyelvét, s általában a más etnikumokhoz tartozók is beszéltek legalább egy nyelvet anyanyelvükön kívül, hogyha életformájuk, vagy a környezet kényszerítő hatása szükségessé tette ezt. Más volt a helyzet a hivatalokban, a törvényszéken, a szolgabíró előtt. A XVI. századtól vannak arra adatok, hogy a tisztviselők gyakran nem értették a marginális társadalmi csoportok (a kommunikációs zavar tehát nem etnospecifikus) által beszélt tolvajnyelvet. A siméni (Arad vármegye) koldusokról pl. Oláh Miklós jegyezte fel, hogy mások számára nem érthető titkos nyelvük van. A XVIII. századból olyan szójegyzékek maradtak fenn, amelyet a törvényszékeken, börtönökben használtak, hogy lefordítsák a tolvajnyelvi kifejezéseket. Az 1781-ben összeállított szójegyzék 74 szót foglal magában, melyeknek nagy része - nem véletlenül - jiddis és cigány eredetű. ⁵⁷

A további kutatások lehetőségei attól is függenek, hogy vannak - e olyan források, amelyekből nem csak az vizsgálható, hogy a cigányokat milyennek látta a környezetük, hanem az is, hogy milyennek látták környezetüket és saját magukat a cigányok? Több kutató is felvetette már, hogy e kérdés történeti kutatása pillanatnyilag nem lehetséges. Véleményem szerint igen. Lássuk, milyen forrástípusokat használhatunk. ⁵⁸

Peres iratok. A cigánykutatások "kényes" kérdése a cigány bűnözés. E tekintetben is rendkívül homogén a kép, a jelenre érvényes véleményeket gyakran visszavetítik. Megítélésem szerint történetileg nem tekinthetjük a bűnözést a cigányok körében etnospecifikus jelenségnek, de azt is ki kell mondanunk, hogy a cigány társadalom egy részének (aránya még csak meg sem becsülhető) megélhetési forrása olyan tevékenység volt, ami a nem cigányok szemében bűncselekménynek minősült, maguk a cigányok pedig az életfenntartás magától értetődő módjának tartották. A bűnözés cigány vonatkozásait, mint strukturális tényezőt kell vizsgálnunk. Ebben az értelemben kellene pl. feltárni az ún. megélhetési bűnözés történeti gyökereit, amelyek szerintem a XIX. század első harmadában keresendők, összefüggnek az akkori foglalkozásváltási kényszerrel és nem választhatók el a polgárosodási folyamatától. Az 1810-es évektől egyre gyakrabban fordult elő, hogy cigány és nem cigány bűnelkövetők közös csapatba verődtek. Somogy megyében pl. néhány betyárbandában is voltak cigányok. ⁵⁹ A XVIII. századi perekben alig találkozzunk ilyesmivel.

Tévedés lenne a peres iratokat csupán a bűnözés történetének forrásaiként értelmezni, sokkal szélesebb társadalomtörténeti lehetőségeket kínálnak. Némelyik irat szó szerint rögzítette a cigány vádlottak vagy tanúk szavait, s ily módon értékrendjük, gondolatviláguk sajátosságait is. Életutak, gyermekkori emlékek, hiedelmek, a hétköznapi élet apró-cseprő dolgai bukkannak elő ~ a vallomásokban. A legtöbb per a megyei törvényszékek (sedria) iratai között maradt fenn, de legalább ennyire fontosak az úriszéki perek is, amelyek még teljesen kutatatlanok. Idézzünk néhány rövid részletet két dél - dunántúli perből, amelyek rávilágítanak cigányok és nem cigányok eltérő értékrendjének egy szegmentumára. Az első 1762-ben folyt a siklósi úriszéken több cigány tolvaj ellen. Az egyik vádlott a kb. 26 esztendőes Kalári Kata nevű cigányasszony volt:

Ezeken [ruhákon] kévöl loptál más A Czigány ugyon tsák *azért* Czigany helyeken s hogyan mond ell. hógy lóp és vele *hordoza* a nevét *de én nem*

loptam
nemis
lopok
most
is
csak
a'

bolond
eszem
hajtott
rea.

Tarsaid szemedbe mondgyak hogy *Gyermekségedbe* is mit kaphatal el loptál.

Ha loptam volna job *roham* volna.

Tyukat ludát nem loptál.

Nem volnik Czigany *ha nem loptam volna* lodot vagy tyukat *de* ez nem lopás *hanem* tsak *megfogás*, és ell *vévén*.

A másik per Somogy megye törvényszékén zajlott le 1820 - ban Sárközi alias Nyifa Kati istenkáromlással vádolt cigányasszony ellen, aki Itáliából tért haza, amikor katona férje meghalt.

Kinek hívnak, hány esztendő, Sárközi vagy *Nyifa* Kati a nevem, 46 mitsoda sorsu és *vallásu* vagy és hol *esztendő* Papista vagyok, Jaádon születettél a' világra, és töbnyire hol születtem e *világra*, és az országban *neveltettél föl ? szanaszét nevelkedtem föl*.

Te Kati közönségessen mivel *szoktad kenyeredet* keresni ?

Gatya mazzag tsinálással, borostával és túmmel.

Hát a Kurafidnak minő *mestersége* vagyon ?

Annak a' dolga és a' te *kereskedésed*, ugyan *elegendők* e a' ti minden *napi* kenyerek *meg keresésére* ?

No már hát igaz hogy ti *ketten* a' ti *kézi* munkatokkal nem vagytok *elégségesek* henyeléstek miat a' minden *napi kenyerek meg keresésére* hol *vetted* tehát a' három itze pálinka és hét itze *bor árát*, hol *vetted még* a' több napokba is tapasztalt korcsmára való *pénzt*, ezeket ha számán *adod* nem lészel gyanus a' *tolvajság* el követésében?

Néha kapál és dolgozik.

Ugy elég ha van eszünk, ha nints koplalunk.

Én nem vagyok sem *vásáros* sem *falusi tolvaj*, azt a' pénzt az Isten *adta*, én nem tudom honnan *de* tsak *volt*.

Szolgabírói vizsgálatok. A levéltárakban több irategyüttesben is megtalálhatók, a megyei közgyűlés iratai között, a szolgabírók után maradt iratokban, de sok helyen önálló tematikus iratcsoportot alkotnak. A perek törvényszéki szakaszának megkezdése előtt készültek, s az is előfordul, hogy valamilyen speciális eset kapcsán születtek. Danika Márton és csapata például 1775-ben Károlyi Antal megbízásából egészen Baranya vármegyéig követett Lugosról (Szatmár m.) szökött jobbágyokat. Útja során csaknem mindegyik vármegyében, kiküldték a szolgabírókat, hogy vizsgálják ki a cigány kompánia tevékenységét.⁶⁰ Gyakori, hogy a peres iratok nincsenek egy helyen, egy részük a sedriánál, más részük a tisztségviselők hagyatékában, esetleg személyi fondokban keresendő. A szolgabírói vizsgálatok kutatási jelentősége hasonló a pereknél mondottakhoz.

Szolgabírói bíraskodási iratok. A cigányok hétköznapi ügyeinek jelentős része nem került a felsőbb hatóságok elé, az elöljáróság vagy a szolgabíró előtt intéződött el. A szolgabírók sokféle bíraskodási feladatot elláttak. Eljártak vásárbíróként (a vásárbíraskodási iratokból eddig teljesen ismeretlen adatok nyerhetők a cigányok lókereskedéséről és a lovakhoz kapcsolódó érzelmeikről), mezőrendőri ügyekben, házassági konfliktusokban, vagyoni vitákban, stb. Feltűnő, hogy cigányokkal kapcsolatos polgári ügy nagyon ritkán fordul elő ezekben az iratokban. Úgy tűnik, hogy a vagyoni, örökösödési, házassági és egyéb vitákat a cigányok elrendezték saját közösségükön belül. Az is gyakran megesett azonban, hogy a helyi elöljárók beavatkoztak, s a cigányokat a szolgabíró elé utasították. 1845-ben például a gyöngyösmelléki (Somogy m.) bíró jelentette fel a szolgabírónál Babai Györgyöt, aki rendszeresen részegeskedett és verte a feleségét. Babai nem is tagadta a vádat, azt állította, hogy felesége hűtlen

hozzá. A szolgabíró előtt kiderült, hogy valójában a férj lépett többször is félre, de az asszony senkinek sem panaszkodott.⁶¹

Szolgabírói jelentések. Járásonként és szolgabírói kerületenként készültek a vármegyék nemesi közgyűléseinek utasítására. Sokféle információt közölnek az öltözködésről, házépítésről, gyermekekről, a cigány közösségek igazgatásáról, vallásról, migrációról, stb. Általában a központi rendeletek végrehajtásával kapcsolatosan, a vármegyei statútumok előkészítése során keletkeztek, vagy olyankor, hogyha valamelyik törvényhatóság területén ismeretlen cigány csapat jelent meg.⁶²

Kérelmeklevelek. Talán a legérdekesebb és legizgalmasabb, a hétköznapi élet minden dimenziójára kiterjedő forráscsoport. A cigányok és nem cigányok viszonyának, a cigány közösség belső szerkezetének kutatására egyaránt alkalmas. Többnyire a megyék és városok közgyűlési irataiban lelhetők fel, legkönnyebben ott kutathatók, ahol külön tematikus irategyűttest alkotnak (a Fejér Megyei Levéltárban pl. az 1710 - es évektől 1848 - ig együtt vannak ezek az iratok). Mivel ebben az esetben is teljesen ismeretlennek nevezhető forrásokról van szó, közlöm a szomajomi cigányok már említett instanciáját.⁶³

Tekintetes Nemes Vármegye !

Mivel Főlséges Aszonyunk kegyelmes Rendelése az; hogy mi Uj Polgárok a mi Gyermekeinket Isteni félelemben, és keresztényi tudományban híven oktattassuk; azért ezen üdvösséges és kegyelmes Parantsolatját Eö Főlségének *akarván* mentül előbb bé tellesíteni, alázatossan Instálunk Tekintetes, Nemes Vármegyének kegyes színe előtt, hogy mi hozzánk leg közelebb *levő* Pusztá *Korpádi* Helységben leg fűsebben *érkezett* Eö Főlségének Kegyelmes Rendelése szerint a Pápista *Mester* számára mennél előbb Iskola Ház épittetnek, és *Mester bé* hozattatnék, hogy mi is Magzatinkat Isteni félelemben és Keresztényi tudományban *nevelyvén* a közönséges Jonak *hasznára* lehetnénk; mely üdvöseges Rendelése az örökös hála ado igaz, buzgosságal *ohajtván* meg halunk.

Tekintetes Nemes Vármegyének

Örökös engedelmes Jobbagyi Szomajomi *Uj Polgarság*

Személyleírások. Az etnográfiaiban jól ismert, de társadalomtörténetileg még kiaknázatlan források. Nem csupán a ruházatkódolás és a rasszjegyek miatt fontosak. Ha nagy mennyiségben, több időmetszetben elemezzük őket, alkalmasak a cigány etnikum differenciáltságának, a cigány közösséget kívülről érő hatásoknak, s a cigányok környezethez való hasonulásának kutatására. A körözőlevelek mellékleteként fordulnak elő, amelyeket a törvényhatóságok a helytartótanácsokhoz küldtek fel, majd onnan szétküldték a megyékbe és a városokba. Egy Csanád megyei cigány család tagjainak leírását ismerjük meg szó szerint, mert a történelmi tanulmányokban még alig olvashatunk ilyet.⁶⁴

Descriptio Zingarorum falsam monetam cusorum e Possessione Tornya, Inclyti Comitai Csanadiens adjacenti Anno 1779. die 30. Julü profugorum.

Jován Novák aliter *Haud* annorum *circiter* 68. *graeci ritus non unitos*, ezen cigány Erdélyből elmúlt esztendőben származot, kopasz, *fekete*, vagy inkább ősz *hajú* vastag koszu ősz szakállú, *középszerő* köptös, kék szemű, *kerék ábrázatú*, gesztenye színű szemöldökű, *beszél - rác, oláh*, tzigány nyelveken, kék köpönyeg, simisben(!) világos kék *fél* viselt *nadrágban*, telekes bocskorban, *felesége pedig* Éva *nevű* alacsony, öreg, *száraz*, barna, ennek négy *fiai* vannak, a kik ugyanis véte együtt elis szöktek egyszersmind, úgymint:

Nikola *Háud*, vagyis Novák, leg *öregebb circ.* 46. esztendő, kövér, széles *mellyű*, az *annyánál*, valamivel magosabb, kondor, *fekete hajú*, szemöldökű, *bajuszú*, gesztenye *színű* szemű, széles *képű*, barna, setét kék rongyos mentében, *nadrágban*, és botskorban jár, feleséges, *gyermekes*, ennek az egyik *fia Kratsun Hancz*, *circ.* 20. esztendő, *középszerű*, vékony, *fekete szemű*, *szemöldökű*, *s hajú*, *képű*, *bajusza* most jön ki, setét kék viselt mentében, *nadrágban*, hol magyar *bundában* jár.

Második Thodor *Novák*, vagy Hác, *alacsony barna*, *fekete kondor hajú*, *bajuszú*, *s fekete beretvált* szakálú, *kerék ábrázatú ritka fejrőgű* erdélyi koszu *fekete bárány* kucsában, *setét kék viselt mentében*, *nadrágban*, hot botskorban hol csizmában jár, *circ.* 38. esztendő, *feleséges*.

Harmadik *Lázár Háncz* feleséges középszerit, és igen *kondor fekete* haja, *bajuszú, fekete vastag szemöldökű*, alaton homlokú, *beretvált fekete* kemény szakállú, *circ. 36.* esztendő, szakállán vágás *nem régi* isméri, *setét kék* viselt *mentében, nadrágban jár, és fekete* koszú bárán *Súveget* visel.

Negyedik leg fiatalabb, s - legmagosabb circ. 30. esztendő, csorba koszit *ábrázatú*, vékony barna ritka *szemöldökű, s - beretvált* gyenge szakállú, *fekete* mind hajú, mind *ábrázatú, smind* bajuszú, *smind* a négyen rácz, oláh, cigány nyelveken beszélnek.

Ezek *mindnyájan* együtt szöktek és mint *testvérek* együtt társalkodtak, mind a négy ötvös, aranybút, *ezüsből gyűrűket* öntenek, de ki vágni nem tudnak, szöktek *pedig 4.* taligával, és annyi Lóval.

Ezen *írásomat* mutató *Vajda Jován György Méltóságos Libera* Baronissa Nalácxy Iosefné Aszony eő Nagysága *jobbágya* ötvös-míves cigánnya hat sátorokból álló *compániájával* mégyen sze~te xélllyel Nemes Hunyad, és *Zaránd Vármegyékben életék keresésére, kérek* annakokáért minden *rendben* helyhesztetett tiszt-uraimékat, *ismerjék a Méltóságos Libera* Bárónissa Aszony eő Nagysága *jobbágy* cigánnyának Lenni, és botsássák., s botsátassék békesseggel.

Sig. Bábolna. *die* II. Mai. 1778.

Benkő István m. p. (L: S.) B. G.

Szökött katonák vallomásai. Formailag és szerkezetükben hasonlítanak a perekben és a szolgabírói vizsgálatokban előforduló, már érintett vallomásokhoz, de speciálisabbak, mert különleges életutakkal ismertetnek meg, olyan emberekkel, akik cigányokhoz és nem cigányokhoz képest is az átlagemberekétől eltérő tapasztalatokat szereztek. Vannak köztük olyanok, akik egész Európát bejárták, harcoltak az angol vagy a francia hadseregben. ⁶⁵

Gyermekekre vonatkozó számadások és összeírások. A cigány emberek viselkedésének, gondolkodásának, értékorientációinak alakulásában fontos szerepe volt annak, hogy hol töltötték életük 2 - 12, illetve 4 - 10 év közötti szakaszát. Sok adat van arra, hogy a gyermekek hazaszökdöstek, de legalább ugyanannyi, ami arra utal, hogy a cigány gyermekek közül sokan akkor sem tértek (térhettek) vissza eredeti közösségükbe, amikor már nem kellett nevelőszülőknél lenniük. Voltak olyanok, akik országrésznyi távolságra kerültek születési helyüktől. A nevelőszülőkhöz adott gyermekekről a megyei számvevők vagy az adószedők összeírásokat készítettek, a gyermekek után kifizetett pénzekekről pedig számadásokat. Az iparosok és a parasztok számára jó befektetés volt cigány gyermekeket magukhoz venni. Az 1770-es években pl. a szuloki (Somogy m.), dohánytermesztésre specializálódott német telepések egész évi robotváltásukat kifizethették egy cigány gyermek után járó összegből. Nagyon érdekes aspektusa ennek a kérdéskörnek, hogy a jómódú középnemesek előszeretettel vettek magukhoz akár 4 - 5 gyermeket is. A cigány gyermekek voltak a nemesi kúriák és rezidencionális házak "szerecsenjei". ⁶⁶

Missilisek. Újabb ismeretlen, cigánytörténeti szempontból a kutatók által sohasem használt forrás. Két érdekes levelet említsünk meg. Az egyiket a Tolna megyei nemesi közgyűlés intézte a kalocsai érsek prefektusához 1725. május 16 án, s azt kéri: "*a' féle csavargókat, csigányokat, koldudokat és passus nélkül valókat a' réveken semmiképpen által ne vigyék*". ⁶⁷ A másik levél 1792. augusztus 4 - én kelt Ardóban (Torna m.), Jekelfalusy Mária írta Faigel József főszolgabíróhoz a megyébe. költözött cigány lakatosok védelmében. Befogadta a cigányokat, akiket az alispán utasítására a főbíró eredeti lakhelyükre akart visszaküldeni, s saját curialis telkén építtetett számukra házakat. Levelének egyik részlete így hangzik: "... mert a mely *urunkat* uras Lakatos két forintért csinált', ök [a cigányok] *egyért becsületessen el* végezük *azért* az illetén embereket nem hogy a Nemes Megye ki üzné, *de ellenbe* magok közé *be fogadni* szükségesnek látom, és *tartom*..." ⁶⁸ A levél izgalmas problémához vezet bennünket, s ennek kapcsán szóba kell ejtenünk egy újabb forrástípust, amelyet eddig - immár sokadszor, de ismét ki kell mondanom - még nem vontak be a kutatók munkáikba.

Céhszabályzatok. Külön feldolgozást igényelne a cigányoknak a történeti Magyarország munkaszervezetében elfoglalt helye, azon belül is az a kérdés, miért szorultak ki a céhekből, annak ellenére, hogy a rendeletek szorgalmazták a felvételüket. Úgy gondolom, hogy ennek ugyanúgy nem etnikai előítélet az oka, mint annak, hogy a cigányok jelentős részét nem juttatták, vagy nem juttathatták jobbágytelekhez. A lokális gazdasági adottságok és a piaci viszonyok kutatásával összefüggésben találhatunk megnyugtató megoldást ezekre a problémákra. Első hallásra talán furcsán hangzik, de a

települések és a cigányok érdeke közös volt abban, hogy meghatározott területen ne éljen túl sok cigány.

A XVI. században pl. Kolozsvárott a város és a cigányok között kölcsönösen előnyös együttélés alakult ki. A cigányok ellátták a *communitas* életében nélkülözhetetlen, de mások által nem szívesen vállalt feladatokat (hóhér, sintér, kisebb fémműves munkák, épületbontás, stb.), s ezért megkapták a várostól a tisztes járandóságot.⁶⁹ Amikor a város határán belül, de a városfalon kívül cigányok akartak megtelepedni, az előjáróság a cigányok vajdájával romboltatta le kalyibáikat.⁷⁰ A konkrét ok a tűzvéstől való félelem volt, de a hasonló korabeli adatokból azt hiszem levonhatjuk azt a következtetést, hogy a város fenn akarta tartani az egyensúlyt.⁷¹ Szándéka kedvezett saját cigányai számára, mert azoknak nem kellett félniük, hogy életfenntartásuk elbizonytalanodik. A piac túltelítettségének megakadályozása volt a célja a céheknek is, amikor rendszabályaikba "cigányellenes" pontokat is felvettek. A kolozsvári lakatosok és sarkantyúkészítők 1620. március 6 - án kelt céhszabályzatának 33. pontja például kimondja: "Mindazonáltal az itt *valo* Cehbeli Szigiarto Mesterek az Cziganioktól, az kik itt *laknak*, kantár zabolákat, cziattokat es horgokat bator vehessenek. *De ezeken* semmi *L,akatgiarto* miwet, se mas *varasokrol* ne hozzanak, se az Cziganioktól ne uegienek, se oh miwet ne foldoztassanak, s ne onoztassanak, *hanem* mindneket mi töllwnk Lakatgiartoktól vegienek, es welwnk miweltessenek. *Ha pedig* a szygiartok e Vegzest felbontanak es által haghnak, *Biro Uram es Tanacj erejevel* az meghengettetett dolgoktól is el tiltassanak." ⁷²

A XVI. században még könnyen fenn lehetett tartani az egyensúlyt, a XVII.-ben már szabályozásra volt szükség, a XVIII. század elejére pedig a strukturális változások és a fokozódó beköltözés miatt az egyensúly felborult. Ez, az antropológusok ⁷³ által is leírt jelenség szerintem a magyarországi cigánykérdés történeti genezisének egyik legalapvetőbb momentuma.

Inventáriumok. Az előző forráshoz hasonlóan már a XVII. századtól nagy számban állnak rendelkezésre - főleg az Országos Levéltár *Urbaria et* Conscriptioes nevű irategyüttesében - olyan vagyonteltárak, amelyek fontos adatokat közölnek a cigányokról. Zemplén vármegyében pl. a szerencsi (1635) és a tárkányi (1687) várhoz tartozó cigányokról esik szó.⁷⁴ Ha mindegyik megyéből csak két - két hasonló adat kerülne elő, akkor is át kellene értékelnünk a cigányok törökkori történetéről alkotott jelenlegi képünket.

Uradalmi levéltárak. A rendeletek végrehajtása kapcsán már utaltam a cigányok telekhez juttatásának kérdésére, amely a XVIII. században talán legfontosabb feltétele volt a "cigánykérdés" megoldhatóságának. Az extenzív gazdálkodás körülményei között rendkívül nehezen lehetett kivitelezni, s érintette a falvak és mezővárosok egész közösségének életét. Jelenleg még keveset tudunk arról, hogy hol és miért sikerült, illetve nem sikerült megoldani ezt a problémát. Így azt sem látjuk világosan, hogy kivételesnek tekinthetők - e pl. a siklósi cigányokkal kötött úrbéri szerződések az 1760-as, 1770-es években. A siklósi uradalom levéltárában ⁷⁵ különösen érdekesek azok a források, amelyek arról számolnak be, hogyan érintette a cigányok és az oppidum viszonyát az 1767. évi úrbérrendezés.⁷⁶ 1775. augusztus 14-én a város vezetői még az uralkodóhoz is levelet írtak, ennek egy része így hangzik: "Az Uj - Lakosokat, kik velünk egy *Városban* lakván, s egy *Tabellában* *tétfévn* Házokat, Réteket, Szántó földeket, és Szölöket *bírnak*, túlönk el - vonták, és különös *Adófizetésre* húzták; "

Anyakönyvek. A kulturális antropológiában már általánossá vált a cigányok rokonsági - társadalmi rendszerének kutatásában az ún. genealógiai *módszer*, amit W. H. R. Rivers alkalmazott először 1900 -ban.⁷⁷ A magyarországi történeti kutatás még nem használta ki ennek a lehetőségeit. A néprajzkutatók az anyakönyvek alapján elsősorban lokális névvizsgálatokat végeztek,⁷⁸ a társadalomtörténeti megközelítés a kezdeteknél tart.⁷⁹

Összeírások. A leggyakrabban használt, de legkevésbé megbízható források. A rendeleteknél ugyancsak szóltam már a hatalmi ágak elválasztatlanságáról. A modern apparátus hiánya az összeírások végrehajtásában is ellentmondásokat okozott. A helytartótanács és a vármegyék közötti levelezésből bizonyítható, hogy a szolgabírók és esküdtek nagyon sokszor el sem mentek a cigányok lakóhelyére, hanem a bíróktól, jegyzőktől, vagy más forrásokból gyűjtötték be az adatokat. A felső hatóság nem túrte ezt el, s állandóan utasítást adott az összeírások megismétlésére. Az Országos Levéltárban és a területi levéltárakban található összeírási példányok között e miatt jelentős különbségek vannak. Komparatív eljárással bizonyítható, hogy a helytartótanácsnak küldött példányok a megbízhatóbbak. Sajnos a kutatók többsége a megyei példányokból dolgozik, s elmulasztja az összehasonlítást. A Baranya megyéről

közzétett összeírási adatok pl. egyáltalán nem felelnek meg a valóságnak.⁸⁰

Többen is statisztikai számításokat végeznek a cigányok területi, életkorok és nemek szerinti megoszlásáról, a családok belső szerkezetéről, stb.⁸¹ A számadatok azonban nem alkalmasak statisztikai következtetések levonására, legfeljebb tájékoztató jellegűnek tekinthetők. Teljesen félrevezető pl. keresőkről beszélni a XVIII. században. E kategória rendszeres jövedelmet feltételez, az összeírások megjegyzés rovatai és más források pedig éppen arra utalnak, hogy a cigányok nem rendelkeznek rendszeres jövedelemmel. Sokkal inkább a lokális sajátosságokhoz és az évszakok váltakozásához alkalmazkodó tevékenységi körökről és megélhetési módokról beszélhetünk. A megélhetési stratégiák közös vonása az, amit az antropológusok a gádzsó környezet kihasználásának neveznek.⁸² A történeti forrásokban "mendikáció", magyarul "faluzás" néven jelenik meg (nem azonos a koldulással)⁸³

Az összeírások közül az 1893 - as országos felmérés a legismertebb.⁸⁴ Ezen kívül (nem tekintve a tervezetteket) minden törvényhatóságban végrehajtott országos cigányösszeírás történt 1768- ban⁸⁵, 1837-ben⁸⁶, 1909-ben⁸⁷ és 1924-ben.⁸⁸ Ezek feltáratlanok, pedig még az 1893. évi adatok is új megvilágításba kerülnének, hogyha az országos felmérések sorába illetve végeznék el az elemzésüket.

A népismeret forrásai. A befogadók nyelve és anekdotakincse nem szokványos forrásai a magyarországi cigányok történetének. Önmagukban nem alkalmasak történeti következtetések levonására, de az írott dokumentumokkal összevetve lehetőséget adnak olyan kutatási hézagok betöltésére, ami csupán a szokványos források alapján nem lehetséges. Kolumbán Samu és Dömötör Sándor óta azonban nem folytatódott a feltárás ezen a területen.⁸⁹ Ennek a kutatási vonalnak a továbbvitele új megközelítések bevezetését eredményezhetné, s lehetővé válna a népismerettörténet megírása.

Szándékosan szoltam keveset a XX. századi forrásokról, mert Karsai László⁹⁰ és Pomogyi László⁹¹ monográfiáinak köszönhetően ezek jóval ismertebbek a korábbiaknál. Néhány, eddig ki nem használt kutatási lehetőségre hívnám fel a figyelmet. Fontos lenne pl. a helyi képviselőtestületi jegyzőkönyvek és a cigány egyesületek iratainak feltárása, különösen azokon a településeken, ahol kiemelkedő volt a cigányok aránya. Siklóson például több cigány egyesület is működött, s az ún. "cigányváros" történetének önálló feldolgozása érdekes lokális specifikumokat hozhatna felszínre.

Nem beszéltem a rendszeres bizottsági munkálatokról és az országgyűlési iratokról sem, mert ezekről is több tanulmány született már, sajnos kevésbé ismertek.⁹²

A felsorolt források eltérő információkat közölnek, amelyek önmagukban nem mindig alkalmasak arra, hogy következtetéseket vonjunk le belőlük. A magyarországi cigányok történeti kutatásában akkor remélhető gyökeres változás, hogyha a különböző forrástípusok adatait egymásra vetítve, komplexen kezeljük, s az arra alkalmasakat a Theodore Zeldin⁹³ által "pointillista techniká"-nak nevezett eljárással próbáljuk megszólaltatni. A kauzalitásról és kronológiáról vallott nézeteivel kevésbé értek egyet, de "a társadalmi, gazdasági és fizikai kényszereknek kiszolgáltatott összetett emberi természet szemléletének hat módozata"-ként értelmezett vizsgálati dimenzióknak a cigánytörténeti kutatásokba való bevonását nélkülözhetetlennek tartom: *ambíció, szerelem, politika, értelem, izlés, szorongás* történeti kutatása segítené, hogy megértsük végre a cigány emberek különös viselkedését és értékrendjét.

A források számbavételénél, a kutatási lehetőségek kapcsán már szóba került utalásszerűen az antropológia és a szociológia. E tudományzakok eredményeit és módszereit is be kell építeni a történeti kutatásokba, mert segíthetnek az új kérdésfeltevések megfogalmazásában, s olyan módszerek kidolgozásában, melyekkel a történettudomány is belülről értelmezheti a cigány közösségek életét. Természetesen nincs lehetőség tapasztalati adatgyűjtésre, de a jelenbeli sajátosságok múltbeli előzményeinek vizsgálata új kutatási területek kialakítására adhat módot (pl. a közösségszerveződési faktorok változása, foglalkozásváltási kényszerpályák, a lókupeczek vásári viselkedése, a lovakhoz fűződő érzelmek,⁹⁵ stb.).

A lehetőségek közül a történeti identitáskutatást külön is emeljük ki. A történelmi források alapján is igazolható az a - főként antropológusok⁹⁶ által felállított - teória, hogy a cigány identitás fenntartásának eszköze a rugalmasság és az elzárkózás. Az identitás kritériumainak történeti dimenzióit azonban még

nem elemezték a kutatók. A természetes odatartozás, a rituális tisztasági szabályok betartása, a romani nyelv ismerete, a cigány társadalom elvárásainak való megfelelés, a független munka és megélhetés, a fizikai megjelenés, a vizuális jelek rendszere történetileg is vizsgálhatók az általam felsorolt forrásokból, de csak a már említett új társadalomtörténeti megközelítés módszereivel és komplex forráskezelési technikával.

A szociológia ideáltipikus modelljei és az antropológia sokszor meglehetősen általánosító⁹⁷ elméletei nem alkalmazhatók mechanikusan a múltbeli eseményekre, csak hogyha szembesítettük őket a primér forrásokkal. Nem csupán a történeti kutatásnak kell felhasználnia a szociológiai és antropológiai eredményeket, hanem ezeknek a tudományágaknak is történetieknek kell lenniük. Hogyha nem alkalmaznak történeti eljárásokat, s nem vizsgálják a jelenségek történeti mozgását, akkor statikus, a strukturális változásokat figyelmen kívül hagyó elméleteket állítanak fel. Tónéhány módszertani probléma felmerül ezzel kapcsolatban. Történelmi szempontból is igaz pl., hogy a cigány közösségek értékrendjének preferált eleme nem a magántulajdon⁹⁸, de az már egyáltalán nem igazolható, hogy mindig, mindenhol és feltétel nélkül a testvéri jóézés, a belső szolidaritás áll a helyén. A cigány szökött katonák már említett vallomásai pl. egyaránt tartalmaznak adatot arra, hogy a cigány ember számára mennyire fontos a családhoz való kötődés (majdnem mindegyik a szerettei féltését hozza fel szökése okaként), s arra is, hogy a közösség kitzsítja a védelemre szorulókat (a hazaszökött katonákat feljelentik, mert nem tudják eltartani, vagy nem akarják vállalni a rejtegetésükkel járó kockázatot).

A cigánykutatók legfontosabb feladata valamennyi tudományterületen a múltbeli és jelenbeli sajátosságok differenciált körülményeinek és alternatív leírása. Ahogy más népeknek, úgy a cigányoknak a történelmében sincsenek lineáris utak és homogén struktúrák. Az ő múltjukban is ciklikus mozgások és kulturális sokféleség érvényesül, mint ahogy Magyarország egész történelmében és az emberiség életében általában.

Jegyzetek

1 Idézi: Gyárfás István: A jász-kunok története. Szolnok, 1870 - 1885. 2. k. 47. p.

2 A történeti tény fogalmát E. H. Carr definíciója szerint értem. L. Mi a történelem? Bp., 1993. Századvég Kiadó

3 Wenzel Gusztáv hagyatéka

4 Schwicker, J. H. : Die Zigeuner in Europa und Siebenbürgen. Wien, 1883.

5 Kovalcsik Katalin - Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet. Kritika, 1995. február. 31 - 34. p.

6 L. errő1 Siftár, Vanek : A cigányok betelepődése a Muravidéken. A Dunántúl településtörténete III. 1848 - 1867. PAB - VEAB értesítő. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978.

7 Vekerdı József: Earliest archival evidence on Gypsies in Hungary. Journal of the Gypsy Lore Society. Negyedik sorozat, 1977. 3. sz. 170 - 172. p. Uő. : La parola "Zingaro" nei nomi medievali. Lacio Drom 1985. 3. sz. 31. p.

8 Az utóbbi tíz esztendő cigánytörténeti munkáiból a legfontosabbak:

Tóth Péter: A szexuális deviancia, mint egyéni és társadalmi konfliktusok feloldása és újabb generálása a 18. században. Rendi társadalom - Polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1991. 51 - 58. p. Uő.: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX - XXXL. Miskolc, 1993. 205 - 215. p.

Uő.: Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1284-ből. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 26. Miskolc, 1989. 63 - 67. p.

Uő.: Cigányok a Kárpát - medencében a X_ VIII században. Történeti és néprajzi tanulmányok. Szerk.:

Ujváry Zoltán. Debrecen, 1994.

Uő.: Kóborlás és letelepedés. (A magyarországi cigányok feudális kori történetéhez.) Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei Levéltár Évkönyve, VII. Miskolc, 1994. 7 - 29. p.

Soós István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására (Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai). Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk.: Draskóczy István. Bp., 1994. 237 - 245. p.

Zsupos Zoltán: Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. Néprajzi Értesítő, 1988. LXVII - LXX. 129 193. p.

Uő.: Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok csoportszerveződése a 18. században. Cigány népi kultúra a Kárpát medencében a 18 - 19. században. Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bp., 1993. 38 - 43. p.

Szomszéd András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIII. Salgótarján, 1987. 157 - 207. p.

Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919 - 1945. Út a cigány holocausthoz. Bp., 1992.

Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Osiris - Századvég. Bp., 1995.

A történeti adatokat is közlő terjedelmes néprajzi irodalom felsorolásától eltekintek.

9 Külön bibliográfiát kellene összeállítani az áltörténelmi adatokat és elméleteket tartalmazó publikációkról, most elsősorban a Rostás-Farkas György - Karsai Ervin szerzőpáros következő munkáira utalok:

Ősi cigány mesterségek és foglalkozások. Kiadja az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp., 1991.

A cigányok története. Kiadja a Cigány Tudományos és Művészeti Társaság. Bp., 1992.

A cigányok hiedelemvilága. Kiadja Rostás-Farkas György, a Cigány Tudományos és Művészeti Társaság elnöke. Bp., 1992.

10 Somogy Megyei Levéltár. Instantiae XVIII - XIX. sz. nro. 70.

11 Erről a szökött cigány katonák vallomásai szólnak, melyek a levéltárak többségében a Militaria vagy az Inquisitiones című irategyüttesekben található.

12 Legújabbban 1. erről Sir *Angus Fraser*: A cigányok. Bp., 1996. Osiris Kiadó. 65. p.

13 L. erről *Nagy Pál*: Armenizmus: Örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. Baranya. Történelmi közlemények. 1994 - 1995. Szerk. : Ódor Imre. Pécs, 1995. 221 - 230.

14 *Szuhay Péter*: Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. BUKSZ. 1995. ősz. 329. p.

15 *Mezey Barna* (szerk.) : A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. Bp., 1986. Kossuth Könyvkiadó. (Továbbiakban MCD.)

16 A kötet frappáns kritikáját adja Karsai László - Soós István: Cigányok, történelem, valóság. Élet és Irodalom, 1987. 19. sz. 10. p.

17 Fessler, I. A. : Die Gesichte der Ungern und ihrer Landsassen. I - X. Leipzig, 1815 - 1825.

18 MCD. 75 - 76. p. Heiczinger János fordítása. A szöveget Andreas Presbiter Ratisbonensis 1424. évi

feljegyzéseire hivatkozva korábban már megjelentette Heiczinger János: Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. Fejér Megyei Történeti Évkönyv. Székesfehérvár, 1978. 160. p.

19 Grellmann, H. M. G.: Historischer Versuch über die Zigeuner. Göttingen, 1786.

20 Enessei György: A tzigány nyelvről toldalék E. G. Nagy - Győr vidéki Magyar által, Steribig József betűivel, 1800.

21 A történeti példákkal a forráskritikai problémák fontosságát és megoldatlanságát kívánom illusztrálni, e dolgozatban nem tekintem feladatommak tisztázásukat, arra a kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Faiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke kiadásában megjelenés előtt átló A magyarországi cigányok története c. könyvemben teszek kísérletet.

22 A MCD. Bevezetését író Mezey Barna sorra veszi az itt említendő szerzőket, de a forráskritikai problémákat fel sem vetve csupán dodonai megjegyzést tesz: "A fentebbi állításokat a tudomány mind ez idáig nem bizonyította." MCD. 6. p.

23 Animadversiones historico - critico diplomaticae in ipus De Insurrectione nobilium auctore Josepho Keresztury, agente aulico Vindobonae 1790 vulgatum. Cum recensione Apocrisium De Banderiis Hungaricis, Viennae Anonymo Auctore 1785. editorum per Joannem Bárdosty... Budae, 1792. 98. p.

24 Enessei György: A Tzigán Nemzetnek igazi eredete, nyelve, történetei, most legelőször hosszas feledékenységből világosságra hozattak és rendben szedettek, Komáromban, Weinmüller Bálint betűivel, 1798. 25. p.

25 Csontos János: Adalék a magyarországi cigányok történetéhez. Századok, 187?. 455. p.

26 Joannes Tomka Szászky: Introductio in orbis hodierni geographiam adnexa simul naturalis atque civilis regnorum habitus descriptione Praefatus est De fatibus geographiae priscis ac recentioribus. Mathias Belius, Posonii 1748.

27 Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et Opera Georii Fejér. Tomus N. Volumen III. Budae, 1829. 15 - 17. p.

28 Fraser: im. 52. és köv. p.

29 A szöveget Fejér György átírása szerint idézem, 1. 26. jegyzet.

30 Pl. Mózes II. 7. rész 3. vers, 9. rész 12., 34., 35: vers, 10: rész 27. vers.

31 Dömötör Sándor: Mióta muzsikuskok Magyarországon a cigányok ? Ethnographia, 1934. 162 - 163. p.

32 Szabó László: Mária Terézia 1760/61-es cigányrendelete a Jászságban. Jászkunság, 1961. 126 - 130. p.

33 Tomka Miklós: A cigányok története. Cigányok, honnét jöttek - merre tartanak ? Szerk.: Szegő László. Bp., 1983. 46 - 49. p.

34 Bodó Béla: Cigányok a XVIII. századi Szabolcs vármegyében. Krónika, új folyam, Pécs, 1987. 169 - 170. p.

35 A felsorolt vélemények kitűnő bírálatát adja Tóth Péter: A cigányok története Magyarországon a feudalizmus korában. Kézirat. Miskolc, 1996. 2.3.2. fejezet. E munka számítógépes lemezen állt rendelkezésemre, ezért nem az oldalszámokra, hanem a fejezetszámokra hivatkozom.

36 Mezey Barna - Tauber István: A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdései. In: Acta Facultatis Politico - Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXIII. Redigit: Commissio scientiae studiorum facultatis. ELTE Állam - és Jogtudományi Kar. Budapest, 1980. 211 - 233. p.

37 Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei Levéltár. N. 501. F. Materiae XI. Fasc. I. Frustum 62. Tolna Megyei

Levéltár. N. 1. b. Registr. 8094. f. 3. nro. 1520.

38 Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei Levéltár. N. 501. f. Materiae XI. Fasc. I. Frustum 73. Szabolcs - Szatmár Bereg Megyei Levéltár. N. 1. b. Fasc.38. Nro. 24. Somogy Megyei Levéltár. N. 1. a. 25/1773.

39 MCD. 15 - 16. p.

40 Szép elemzését adja e kérdéskörnek Tylor gondolatmenetére támaszkodva Tóth Péter: 34. jegyzetben im. 2.3.2.fejezet. Az európai kitekintést sajnos ő is elmulasztja.

41 L. erről Hajnal István: Az újkor története. Egyetemes történet III. Szerk.: Hóman Bálint - Szekfű Gyula - Kerényi Károly. Bp., 1936. 521. és köv. p.

42 Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Akadémiai Kiadó. Bp., 1975. 142 - 167. p.

43 A systematicum operatum-ok cigányügyi tervezetéről és törvényjavaslatáról 1. Soós István: 8. jegyzetben im.

44 Somogy Megyei Levéltár. Normatívák 1770 - 1868. I. Baranya Megyei Levéltár. N. 1003. b. 370/1794.

45 MCD. 124 - 134. p.

46 Hajdu Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Bp., 1985. 119 - 128. p. Ugyanez A honti *emberevő per* címmel, Rubicon 1996. 6. sz. 12 - 14. p.

47 MCD. 131 - 133. p. Sajnos a kihallgatási jegyzőkönyveket csak részlegesen és teljesen zavaros kronológiával közli.

48 Osztójkán Béla - Puskás Péter: Nyúzó - völgy. Valóság, 1983. 1. sz.

49 Pl. MCD. 120. p.

50 A perről megjelent korabeli cikkeket bemutatja Máté Magdolna - Máté Mihály: Emberevésről és cigányokról a XX. századi magyar sajtóban. Kézirat. Kaposvár, 1994.

51 Az ismerttetendő per iratainak 1e1őhelye: Somogy Megyei Levéltár. N. 10. Nro. 1107.

52 A szigetvári járáshoz tartozó településeket 1950-ben csatolták Somogytól Baranya megyéhez.

53 Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei Levéltár. N. 501. f. Materiae XI. Fasc. I. Frustum 90. Szabolcs - Szatmár Bereg Megyei Levéltár. N. 1. .b. fasc. 18. nro. 122.

54 Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei Levéltár. N. 501. f. Materiae XI. Fasc. I. Frustum 92. Somogy Megyei Levéltár. N. 1. a. 1783. dec.2. nro. 3. Baranya Megyei Levéltár. N. 1003. b. 1783. nov. 29. nro. 60. Meglehetősen pontatlan fordítását 1. Heiczinger Jánostól, MCD. 85 - 89. p.

55 Tóth Péter: Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784 - b81. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 26. Miskolc, 1989. 63 - 67. p.

56 Tóth Péter: 34. jegyzetben i. kézír. Bevezetés.

57 A tolvajnyelvről 1. Szilágyi Ferenc: A magyar szókincs eredete. Debrecen, 1993. 145 - 149. p.

58 Nem tekinthetem át a cigányok történetének valamennyi lehetséges forrását, elsősorban az eddig ismeretlen, vagy alig ismert, társadalomtörténeti szempontból ki nem aknázott forrásokat ismertetem. Nem szólok külön a rendeletekről, vármegyei statútumokról, a vármegyék közötti levelezésről, a különféle menlevelekről, igazolásokról és az útlevelekről. Néhány megjegyzést azonban elengedhetetlennek tartok itt a lábjegyzetben. A rendeletekről minden szerző beszél, de alig ismer néhányat, s nem veszi tekintetbe a cigányokat is érintő általános rendeleteket (pl. útlevelügy, csavargás, takonykóros lovak különleges kezelése, stb.). Hátrányos a kutatásokra az is, hogy alig van olyan szerző, aki kutatásai során

felhasználná az Országos Levéltárban található iratokat (főleg a helytartótanácsi levéltárra, a regnicolaris levéltárra és az erdélyi levéltárakra gondolok), 1. Soós István: 8. jegyzetben im. 4., 6., 29. jegyzet, valamint Zsupos Zoltán: 8. jegyzetben i. tanulmányainak jegyzeteit. A vármegyei statútumok közül rendkívül fontos lenne a XVI - XVII. századiak feltárása, mert erről a korszakról tudunk a legkevesebbet. Eltekintettem a szabad királyi városi és mezővárosi levéltárak részletes bemutatásától is. Az általam ismert legkorábbi (1637) cigányok közötti per pl. Csepreg mezőváros iratai között található: Győr Moson - Sopron - Megye Soproni Levéltára. Csepreg bírósági jegyzőkönyve 1. köt., 1636 - 1646. 45 - 50. p. Szándékosan nem szóltam a török forrásokról, ezeket kiváló tanulmányokban dolgozta fel Mészáros László: Délszlávok és cigányok a dunántúli hódoltság területén. A Dunántúl településtörténete 1. (1686 - 1768). A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője II. Szerk.: Farkas Gábor. Veszprém, 1976. 221 - 229. p. Uő.: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez (16. századi szövegyadatok). Századok, 1976. 474 - 489. p.

59 Somogy Megyei Levéltár. IV. 10. 3. doboz (1807 - 1811): Gyaláni Miska és társai elleni per; 4. doboz (1811 1816): Szíjártó Istók és társai elleni per.

60 Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Levéltár. N. 1. b. fasc. 20. Nro. 10.

61 A levéltárakban nagyon gyakori, hogy ezek az iratok nincsenek felvéve a fondjegyzékbe, s a csomók vagy dobozok feliratából nem is állapítható meg, hogy cigányokra vonatkozó iratok vannak bennük. Így van pl. a Somogy Megyei Levéltárban is, ahol az említett eset forrásai az Officialia 1817 - 1847. című fasciculusban vannak, Igmándy Károly szolgabíró iratai között. Az irat címe: Panaszos Protocollum az 18451k Évre.

62 Szolgabírói jelentések 1e1őhelyei pl.: Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Levéltár. N. 1. b. fasc. 18. Nro. 292. (1772. márc. 23. kgy.) Somogy Megyei Levéltár. N. 1. a. 1774. szept. 4. kgy. szám nélkül. Statny Oblastny Archív (Kassa). Turnianska Zupa. Zborne Organy Zupy. 1. Zupné zhromazdenie. Spisy precitané na zupnich kongregáciach. 3. Manipulacny systém: chronologicko - numericky /cislovanie spisov a rámcí kalendárneho roka z r. 1790 - 1848/. 288. tétel, 76. doboz. (1815. márc. 6. kgy. Nro. 75.).

63 Jelzetét 1. a 10. sz. jegyzetben !

64 Statny Oblastny Archív (Kassa). Turnianska Zupa. Zborove Organy Zupy. 1. Zupné zhromazdenie. Spisy precitané na zupnich kongregáciach. 2, manipulacny systém: chronologicky sled spisov podla jednotlivych zasadnutí kongregáci z r. 1752 - 1785. (256. tétel, 48. doboz. 1779. nov. 30. kgy. A személyleírások a helytartótanács 1779. szept. 2-án kelt, 3754. sz. kölevelének mellékletei).

65 L. pl. Somogy Megyei Levéltár. Militaria. Acta desertorum militum 1814 - 1824. Szökött katonák vallatása (1815 - 1835). Az iratok egy állagba tartoznak, de a csomók felirata más - más.

66 Ilyen iratok található pl. Somogy Megyei Levéltár N. 9. d. és Fejér Megyei Levéltár IV. 9. b.

67 Tolna Megyei Levéltár. N. 1. b. Registr. 1750. f. 3. 325.

68 Statny Oblastny Archív (Kassa). Salamon Pál gyűjteménye.

69 L, erről Kiss *András*: Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI - XIX. századi történetéhez. Korunk, 1990. 7. sz. 888 - 896. p.

70 Az esetet Kolozsvár közgyűlési jegyzőkönyvei alapján közli Kiss *András*: im. 890 - 891. p.

71 L. Kiss *András*: im. 16. jegyzet.

72 Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Bp., 1888. Hasonló források nagy számban található más városi okmánytárakban is. Ismereteim szerint egyikből sem gyűjtötték ki a cigányokra vonatkozó adatokat.

73 Reynieers, Alain: Le sytem tzigane et la question du nomadisme. Études Tsiganes 32 (3) 7 - 11. p. Cozannet, Françoise: Mythes et coutumes religieuses des tziganes. Paris. Payot. 1973. Havas *Gábor*: A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban. Kandidátusi értekezés. Bp., 1994.

74 Magyar Országos Levéltár. E 156. fasc. 41. nro. 44., falc. 60. nro. 5. Ezekért az adatokért *Hajdú Imre* sárospataki helytörténésznek tartozom köszönettel.

75 Baranya Megyei Levéltár. XI. 606.

76 Siklóson főként kereskedők és mesteremberek éltek, akik "*másképp* is szabad *emberek* lévén *paraszti* robothoz nem szoktanak". Hasonlóan hátrányosan érintette pl. az úrbérrendezés a Dunakanyarban élő, vízi szállításra, fuvarozásra, s egyéb nem földművelő munkára specializálódott embereket is. L. Magyar Eszter: Erdőgazdálkodás és etnikum a Dunakanyarban a török hódoltság után. Világtörténet, 1995. ász - tél. 23 - 25. p.

77 Leach, E. R. : Social anthropology. Glasgow. Fontana Press. 1986. 24 - 25. p. Bodrogi Tibor: Társadalmak születése. Bp., 1962. 45. p.

78 P1. Kakuk *Mátyás*: Cigányok Kunszentmárton 18 - 19.századi anyakönyveiben. Cigány népi kultúra a Kárpát medencében a 18 - 19. században. Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Bódi Gábor. Salgótarján, 1993. 186 - 195.

79 Pl. Gémes *Balázs*: Adatok az őcsényi beás cigányok néprajzához. A Cigány Néprajzi Napokon (Gödöllő, 1996. nov. 15 - 16.) elhangzott előadás.

80 *Mórá Mária* Anna: Mária Terézia cigány - rendeletei és a Baranya megyei cigányösszeírások 1775 - 1779. Baranyai Helytörténetírás 1978. Szerk.: Szita László. Pécs, 1979. 205 - 301. A dolgozat tele van megtévesztő nyomdahibákkal (pl. a 250. oldalon összekeverték a siklósi és a pécsi járást), s a szerző maga is félrevezető olvasati hibákat vétett (pl. szintén a 250. oldalon Epis. ejusdem helyett, stb.).

81 Szomszéd *András*: 8. jegyzetben im. Bódi Zsuzsanna: Magyarországi cigányösszeírás a XVIII. században. Phralipe, 1992. 15 - 20. p. *Mészáros László*: Bács - Kiskun megye cigányságának történetéhez. Az 1768-as cigányösszeírás népességstatisztikai - demográfiai adatai. Bács - Kiskun megye múltjából I. Kecskemét, 1975. 133 - 168. p.

82 A megélhetési stratégiákra vonatkozó szociológiai és antropológiai elméletek kiváló összefoglalása *Prónai Csaba*: Cigánykutatás és kulturális antropológia (rövid vázlat). Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Kulturális Antropológiai Tanszéki Csoportja és a kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Faiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke. Budapest - Kaposvár, 1995.

83 A mendikáció definiálását és kiváló leírását adja Tóth *Péter*: 34. jegyzetben id. kézír. 3. 4. 9. fej. Uő.: Cigányok a Kárpát - medencében a XVIII. században. Történeti és néprajzi tanulmányok. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1994. 54 - 56. p.

84 Az 1893. január 31 - én végrehajtott Czigány összeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. köt. Bp., 1895. .

85 A helytartótanács 1767. december 10 - én rendelte el. A rendelet szövegét (tévesen 1769 - re datálva !) 1. Heiczinger János pontatlan fordításában MCD.81 - 83. p. Az összeírás feldolgozása OTKA támogatással most folyik a miskolci egyetemen.

86 1837. szeptember 19 - én rendelte el a helytartótanács (28510. sz.). A rendelet lelőhelye: Baranya Megyei Levéltár. IV. 1003. b. 2737/1837. Somogy Megyei Levéltár. N. 1. a. 3728/1837.

87 Ezzel az összeírással eddig megyei levéltárakban találkoztam, a KSH végezte. Az országos összesítés tudomásom szerint a KSH levéltárában található.

88 1923-ban a tifuszjárvány miatt rendelte el a népjóléti miniszter. A mutatókban nem a cigány, hanem a tifusz címszónál keresendő. L. pl. Somogy Megyei Levéltár. Alispáni iratok. 5540/ 1930.

89 Kolumbán Samu: A cigány a székely nép felfogásában. Ethnographia, 1903. 3. és 8. sz. 141 - 147., 383 - 392. p. Dömötör *Sándor*: Cigányadomáink (Anyagösszefoglalás). Ethnographia, 1929. 82 - 106. p.

90 L. a 8. sz. jegyzetben !

91 Pomogyi László 8. sz. jegyzetben im. Uő.: Cigányság és cigánykérdés a dualista kori Magyarországon. Fiatal Oktatók Műhelytanulmányai 5. Szerk.: Mezey Barna - Dunai Pál. Bp., 1984.

92 L. Herrmann Antal: A cigányok megtelepítéséről. Ethnographia, 1893. Mezey - Tauber: 35. jegyzetben im. Soós István: 8. jegyzetben im. Újabbán pedig Tóth Péter: 34. jegyzetben i. kézír. 2. 3. 2. fej.

93 Theodore Zeldin: Társadalomtörténet és totális történet. Világtörténet. 1986. 3 - 4. 40 - 52. p.

94 L. erről Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. Medvetánc, 1984. 2 - 3. sz. 209 - 226. p. Uő.: A cigány közösségek történeti típusai. Kultúra és Közösség, 1989. 4. sz. 3 - 17. p.

95 P1. Stewart, Michael: Játék a lovakkal avagy a cigány kereskedők és a szerencse. Kultúra és Közösség, 1989. 4. sz. 21 - 40. p.

96 Formoso, Liégois, Plasere, Reyniers, Williams, Salo, San Roman, Silverman, Sutherland. Az irodalmat 1. részletesen Prónai Csaba: im. 74. p.

97 Zonabend, Françoise: Elaszó. A kulturális antropológia eszméi. Bp., 1993. 6. p.

98 L. erről Daróczy Ágnes: A cigány közösségek értékrendje. Cigány népi kultúra a Kárpát - medencében a 18 - 19. században. Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Barna Gábor. 13 - 17. p.